

บทที่ ๕

ความสัมพันธ์ระหว่างกายและจิต

กายกับจิตมีความสัมพันธ์กันอย่างไร

เมื่อก้าวโดยธรรมชาติของกายและจิตแล้ว ทั้งสองมีธรรมชาติต่างกัน คือ กายเป็นรูป-ธรรม เป็นธรรมชาติที่ไม่รู้อารมณ์ เช่น ไม่รูรูปร่าง ไม่รู้เสียง ไม่รู้กลิ่น ไม่รู้รส ไม่รู้สิ่งที่มาถูกต้องกาย และไม่รู้อะไรที่นึกคิดทางใจ (ธรรมารมณ์) ส่วนจิตเป็นนามธรรม เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เช่น รูรูปร่าง รูเสียง รู้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งที่มาถูกต้องกาย และรู้อะไรที่นึกคิดทางใจ ดังนั้น กายจึงไม่ใช่จิต จิตก็ไม่ใช่กาย กายก็เป็นอย่างหนึ่ง จิตก็เป็นอย่างหนึ่ง หรือเมื่อจิตอาศัยทวารรู้อารมณ์อยู่ กายก็เป็นอันหนึ่ง จิตก็เป็นอันหนึ่ง มิได้ปะปนกันหรือเหมือนกันแต่ประการใด

แม้พุทธปรัชญามีทรรศนะว่า กายกับจิตนั้นมีธรรมชาติแตกต่างกันก็ตาม แต่ก็ถือว่า ทั้งสองนั้น ต่างก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอย่างใกล้ชิด ต่างอาศัยกันและกันเป็นไป และต่างก็ค้ำจุนกันไว้ เมื่ออย่างหนึ่งทำลายด้วยมรณะ อีกอย่างหนึ่งก็ทำลายลงด้วย ในวิสุทธิมรรค^๑ ท่านกล่าวว่า "รูปและนาม (กายและจิต) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลาย ก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย"

แสดงว่า ทั้งกายและจิตแม้จะไม่ใช่อะไรเดียวกัน แต่ก็ เป็นปัจจัยของกันและกัน กายเป็นปัจจัยของจิต และจิตเป็นปัจจัยของกาย ทั้งสองอย่างนี้ต่างมีความสัมพันธ์และเป็นปัจจัยให้แก่กัน จากความสัมพันธ์ในรูปที่เป็นปัจจัยให้แก่กันและกันของกายและจิตนี้เอง จึงทำให้เกิดกระบวนการแห่งชีวิตขึ้นมา กระบวนการชีวิตจะดำเนินติดต่อกันไปตราบเท่าที่กายและจิตยังมีความสัมพันธ์และเป็นปัจจัยให้แก่กันอยู่

เรื่องความสัมพันธ์ของกายและจิตในพุทธปรัชญานั้น มีทั้งที่แสดงไว้โดยตรงและไม่ได้แสดงไว้โดยตรง คือหัวข้อธรรมบางข้อ แม้จะไม่ได้มุ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ของกายและจิต แต่เมื่อมองจากแง่ของความสัมพันธ์แล้ว ก็จะเห็นว่า หัวข้อธรรมเหล่านั้นก็เป็นการแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างกายกับจิตอยู่อย่างโดยอ้อม เพื่อจะได้ไม่สับสนต่อการศึกษาและเข้าใจ ผู้วิจัยจะแยกประเด็นของความสัมพันธ์ของกายและจิตขึ้นกล่าวเป็น ๓ หัวข้อใหญ่ ดังต่อไปนี้

ก. กายและจิตในฐานะที่ต้องอาศัยกันและกัน

ในลหิตทีกาสูต^๒ ได้กล่าวว่า "กายนี้เป็นที่อยู่อาศัยของจิต... " และในคาถาธัมมบทจิตวารค ได้กล่าวไว้ทำนองเดียวกันว่า "จิตนี้... มีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย"^๓ ถ้าในที่นี้ก็คือหทัยวัตถุรูป หทัยวัตถุรูปเป็นรูปอย่างหนึ่งในจำนวนรูปทั้งหมด ๒๔ รูปที่ประกอบขึ้นเป็นกาย ดังนั้น หทัยวัตถุรูปจึง

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๑๔

๒ สัง. ชันธ. ๑๗/๑๒/๑๐

๓ พุ. ธ. ๒๕/๑๓/๑๗

เป็นส่วนหนึ่งของกาย

ในวิสุทธิมรรค^๑ ท่านได้อุปมาข้อที่กายกับจิตอาศัยกันและกันอยู่ เหมือนกับกำไม้้อ ๒ กำที่เขาตั้งพิงกันไว้ คือไม้้อ ๒ กำที่เขาตั้งพิงกันไว้ นั้น ต่างก็ตั้งอยู่ในฐานะที่ค้ำกันไว้ อยู่ เจื่อจนกันอยู่ตลอดเวลา ถ้าไม้้อกำใดกำหนึ่งล้ม อีกกำหนึ่งก็จะพลอยล้มไปด้วย กายกับจิตก็มีนัยเป็นอย่างเดียวกัน คือทั้งสองตั้งอยู่ในฐานะที่อิงอาศัยกันอยู่ โดยภาวะปกติ การตั้งอยู่ได้ของจิตไม่อาจเป็นไปได้โดยปราศจากกาย และการตั้งอยู่ได้ของกายก็ไม่อาจเป็นไปโดยปราศจากจิต

นอกจากนี้แล้ว ท่านยังอุปมาจิตที่อาศัยกายนั้น เป็นไปเหมือนเสียงกลองกับกลอง คือเมื่อคนตีกลองด้วยไม้ เป็นไปอยู่ กลองก็เป็นอันหนึ่ง เสียงก็เป็นอันหนึ่ง กลองและเสียงมิได้ปะปนกันและมีได้เป็นอันเดียวกัน กลองว่างจากเสียง เสียงว่างจากกลอง แต่ว่าเสียงอาศัยกลองเกิดขึ้น ข้อนี้ฉันใด เมื่อจิตอาศัยกายคือหทัยวัตถุรูป ทวาร และอารมณ์เป็นไปอยู่ กายก็เป็นอันหนึ่ง จิตก็เป็นอันหนึ่ง จิตและกายมิได้ปะปนกัน จิตว่างจากกาย และกายว่างจากจิตก็ฉันนั้น คือเป็นแต่จิตอาศัยกายเป็นไป เหมือนกับเสียงอาศัยกลองเป็นไป^๒

อนึ่ง พุทธปรัชญาถือว่า ถ้ากายและจิตแยกจากกัน กายอย่างเดียวกันก็ไม่มีอำนาจ ไม่อาจทำหน้าที่ของตนเป็นไปได้ จิตอย่างเดียวกันก็ไม่มีอำนาจ ไม่อาจทำหน้าที่ของตนให้เป็นไปได้ ต่อเมื่อกายและจิตทั้งสองมาสัมพันธ์หรือเป็นไปร่วมกัน จึงทำให้มีอำนาจ ทำหน้าที่การงานได้ และเป็นไปได้ ตัวอย่างเช่น จิตถ้าเป็นไปโดยลำพัง ไม่มีอำนาจ ไม่อาจเป็นไปด้วยอำนาจของตนได้ คือเคี้ยวอาหารไม่ได้ คืมไม้ได้ พุดไม้ได้ และสำเร็จอิริยาบถไม่ได้ เป็นต้น แม้กายโดยลำพังตนเองก็ไม่มีอำนาจ ไม่อาจเป็นไปด้วยอำนาจของตน คือไม่มีความประสงค์ที่จะคืมกิน ไม่มีความประสงค์จะพุด ไม่มีความประสงค์ที่จะสำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง และไม่มีความคิดเป็นต้น ต่อเมื่อทั้งสองมาสัมพันธ์กัน อาศัยกันและกัน จึงทำให้มีอำนาจและเป็นไปในลักษณะร่วมกัน คือ เมื่อมีความต้องการที่จะคืมกิน หรือมีความต้องการที่จะพุด หรือมีความต้องการที่จะสำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งของจิตมีอยู่ กายก็คืมกิน หรือพุด หรือสำเร็จอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งได้

มีคำอุปมาความมีอำนาจของกายและจิตที่เป็นไปในลักษณะที่ร่วมอาศัยกันนี้เหมือนคนพิการ ๒ คน เดินร่วมทางกัน และคนอาศัยเรือเดินทางไปในทะเล^๓ ดังนี้

คนพิการ ๒ คน คนหนึ่งบอกมาแต่กำเนิด อีกคนหนึ่งเป็นคนง่อย คนทั้งสองประสงค์จะเดินทางท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ แต่ก็ไม่สามารถไปได้ คนตาบอกเดินได้ แต่ไม่สามารถมองเห็นทาง คนง่อยเห็นหนทางได้ แต่ไม่สามารถเดินได้ คนบอกจึงให้คนง่อยขึ้นนั่งบนบ่าของตน คนง่อยเมื่อนั่งบนบ่าของคนตาบอกแล้ว ก็คอยบอกหนทางให้แก่คนตาบอก คนตามบอกจึงเดินไปตามทางตามคำของคนง่อยบอกอยู่ ดังนั้น คนพิการทั้งสอง จึงพากันเดินทางไปในทิศต่าง ๆ ได้ตามความประสงค์ของตนอย่างปลอดภัยฉันใด จิตและกายอาศัยกันทำให้มีอำนาจในการคิด และสำเร็จการกระทำต่าง ๆ ได้ฉันนั้น

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาสัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๔

๒ เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๐

๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๒๐-๒๑

คนอาศัยเรือเดินทางไปในทะเล ทั้งคนและเรือต่างอาศัยกันและกันจึงข้ามทะเลไปได้ อย่างปลอดภัยจากลม คลื่น และปลาร้ายได้ คนไม่อาจจะไปในทะเลได้ถ้าปราศจากเรือ และเรือ ก็ไม่อาจเป็นได้โดยปราศจากคน ทั้งคนและเรือต่างอาศัยกันและกันจึงเป็นไปได้นั้นใด กายกับจิตก็ มีนัยเดียวกัน คือทั้งสองต่างก็เป็นธรรมที่อาศัยกันและกันฉันนั้น

ในมหาเวทลลสูตร มัชฌิมนิกาย^๑ ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของกายและจิตในฐานะที่ อาศัยกันและกันต่างไปจากที่กล่าวมาแล้วบ้างเล็กน้อย เรื่องของสูตรนี้เป็นการสนทนาธรรมเชิงถามตอบ ระหว่างพระมหาเถระ ๒ รูป คือพระมหาโกฏฐิตะกับพระสารีบุตร การสนทนาธรรมของท่านทั้งสองนั้น มีดังนี้

พระมหาโกฏฐิตะ : "ดูกรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ จักขุอินทรีย์(อินทรีย์คือตา) โสตินทรีย(หู) ชานินทรีย(จมูก) ชิวหินทรีย(ลิ้น) และกายอินทรีย์(กาย) มีวิสัยต่างกัน มีโคจร ต่างกัน ไม่รับรู้วิสัยอันเป็นโคจรของกันและกัน เมื่ออินทรีย์ ๕ ประการเหล่านี้ มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่รับรู้วิสัยอันเป็นโคจรของกันและกันแล้ว จะมีอะไรเป็นที่อาศัย และธรรม อะไรรับรู้วิสัยอันเป็นโคจรแห่งอินทรีย์เหล่านั้น"

พระสารีบุตร : "... มีใจเป็นที่อาศัย ใจย่อมรับรู้วิสัยอันเป็นโคจรแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เหล่านั้น"

พระมหาโกฏฐิตะ : "ดูกรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ คือ จักขุอินทรีย์... อาศัยอะไร ตั้งอยู่"

พระสารีบุตร : "ดูกรท่านผู้มีอายุ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้... อาศัยอายุ(ชีวิตินทรีย)ตั้งอยู่"

พระมหาโกฏฐิตะ : "... อายุ อาศัยอะไร ตั้งอยู่"

พระสารีบุตร : "... อายุอาศัยโอลูน(ไฟที่เกิดแต่กรรม)ตั้งอยู่"

พระมหาโกฏฐิตะ : "... โอลูนอาศัยอะไรตั้งอยู่"

พระสารีบุตร : "... โอลูนอาศัยอายุตั้งอยู่ เปรียบเหมือนประทีบน้ำมันติดไฟอยู่ แสงสว่างอาศัยเปลวปรากฏอยู่ เปลวก็อาศัยแสงสว่างอยู่ฉันใด อายุอาศัยโอลูนตั้งอยู่ โอลูนอาศัยอายุตั้งอยู่ตั้งอยู่ฉันนั้นเหมือนกัน... ดูกรผู้มีอายุ ในเมื่อธรรม ๓ ประการนี้ คือ อายุ โอลูน และ วิญญาณ ละกายนี้ไป กายนี้ก็ถูกทอดทิ้ง นอนนิ่งเหมือนท่อนไม้ที่ปราศจากเจตนา"

ในปายาสีราชัญญสูตร^๒ ก็มีข้อความแสดงไว้เช่นเดียวกับสูตรที่กล่าวมาแล้ว ดังนี้

"... กายนี้ ประกอบด้วยอายุ โอลูน และวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็ก้าวไปได้ ถอยกลับได้ ยืนได้ นั่งได้ สำเร็จการนอนได้ เห็นรูปด้วยนัยนตาได้ ฟังเสียงด้วยหูได้ คมกลิ่นด้วยจมูกได้ รุสด้วยลิ้นได้ ถูกต้องสิ่งที่ต้องกายด้วยกายได้ และรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจได้ แต่ว่าเมื่อใด กายนี้ ไม่ประกอบด้วยอายุ โอลูน และวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็ก้าวไปไม่ได้ ถอยกลับไม่ได้... และ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจไม่ได้"

๑ ม. มุ. ๑๒/๕๐๐/๔๔๕

* วิสัย คืออารมณ์ที่เป็นที่รับรู้ของอินทรีย์แต่ละอย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ

๒ ที. มหา. ๔/๓๑๕/๓๐๘

ส่วนในพระอภิธรรม ได้แบ่งกายเป็นรูป ๒๔ รูป และกล่าวว่า ในรูป ๒๔ รูปนั้น รูป ๖ รูป คือจักษุรูป สัททรูป ฐานรูป ชาติรูป กายรูป และหทัยวัตถุรูป เป็นรูปที่เป็นที่อาศัยของจิต (และเจตสิก) เรียกว่าวัตถุรูป ส่วนรูปที่เหลือ ๑๘ รูป เป็นรูปที่ไม่เป็นที่อาศัย เกิดขณจิตโดยตรง เรียกว่าอวัตถุรูป พุทธปรัชญาถือว่า ธรรมชาติของจิตนั้น จะเกิดขึ้นก็ต้องมีที่อาศัยเกิดขึ้น เป็นที่ตั้งในการรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้ เปรียบเหมือนเปลวไฟของประทีป ต้องอาศัยไส้และน้ำมัน เป็นที่เผาไหม้ให้เกิดดวงไฟและแสงสว่าง จิตก็เช่นเดียวกัน ที่อาศัยเกิดของจิตนั้นก็คือรูป ๖ รูป ดังกล่าวแล้ว รูป ๖ รูปนั้นจัดเป็นปสาทรูป ๕ รูป และหทัยวัตถุรูป ๑ รูป ปสาทรูป ๕ เป็นที่อาศัยเกิดของทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง ส่วนหทัยวัตถุรูป เป็นที่อาศัยเกิดของจิต ๗๕ ดวง*

อนึ่ง ในพระอภิธรรม นอกจากแสดงไว้ว่า รูป(กาย)เป็นที่อาศัยเกิดของจิตในการรับรู้ อารมณ์ต่าง ๆ แล้ว ยังแสดงไว้ว่า แม้รูปเอง ก็มีบางรูปที่อาศัยจิตเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน เรียกว่า จิตตชรูป คือรูปที่เกิดจากจิต (จิตตสมภูฏฐาน) มี ๗ประเภท คือ

๑. จิตตชรูปปสาหมัญญ คือรูปที่เกิดจากจิตที่เป็นไปตามปกติธรรมดาของร่างกาย เช่น (รูปของ) การหายใจเข้าออก การเต้นของหัวใจ เป็นต้น รูปเหล่านี้เป็นกลุ่มรูปของอวินิพโยกรูป ๘ จิตที่ทำให้เกิดจิตตชรูปปสาหมัญญนั้น คือจิต ๗๕ ดวง เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวงและอรุปาจรรวิปากจิต ๔ ดวง

๒. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหัวเราะ คือ (รูปของ) การยิ้ม การหัวเราะ จิตที่ทำให้เกิดจิตตชรูปที่เกี่ยวกับการยิ้มและการหัวเรานั้นมี ๑๓ ดวง คือ โสมนัสโลกมูลจิต ๔ ดวง โสมนัสมหากุศลจิต ๔ ดวง โสมนัสมหาภิกขิต ๔ ดวง และโสมนัสหสิตุปาหจิต ๑ ดวง**

๓. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้ คือรูปที่แสดงอาการร้องไห้ที่เกิดจากจิตขณะที่มีความเศร้าโศกเสียใจ จิตที่ทำให้เกิดจิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้นั้น มี ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ ดวง

๔. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อย คือ (รูปของ) อาการคู้ เขยียด ก้ม เงย เหลียวซ้าย แลขวา เดินหน้า ถอยหลัง กระพริบตา และอ้าปาก เป็นต้น จิตที่ทำให้เกิดจิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อยเหล่านี้ มี ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชณจิต ๑ ดวง กามชวนจิต ๒๕ ดวง และอภิธญาจิต ๒ ดวง

๕. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด คือรูปที่แสดงอาการพูดโดยการเปล่งเสียงออกจากปาก ประกอบกับการแสดงท่าทางประกอบการพูด จิตที่ทำให้ (รูปเกี่ยวกับการ) การพูดทั้งหลายเกิดขึ้น มี ๓๒ ดวง เท่ากับจิตที่ทำให้เกิดรูปการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อยที่กล่าวแล้ว

๖. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ (รูปของ) การยืน การเดิน การนั่ง และการนอน จิตที่ทำให้ อริยาบถ ๔ , เกิดขึ้นนั้น มี ๓๒ ดวง เช่นเดียวกับจิตที่ทำให้เกิดรูปการเคลื่อนไหวอริยาบถน้อย

๗. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ดังมัน คือ (รูปของ) ศิริยาอาการยืน เดิน นั่งและ

* จิต ๘๔ ดวง เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง และอรุปาจรรวิปากจิต ๔ แล้ว จิตนอกนั้นทั้งหมด ๗๕ ดวง เกิดขึ้นโดยอาศัยหทัยวัตถุรูปทั้งสิ้น

** การยิ้มหรือการหัวเราะในปุถุชน ย่อมเป็นไปโดยจิต ๘ ดวง คือ โสมนัสโลกมูลจิต ๔ ดวง และ โสมนัสมหากุศลจิต ๔ ดวง ส่วนการยิ้มของพระอรหันต์ ย่อมเป็นไปโดยจิต ๔ ดวง คือ โสมนัสมหาภิกขิต ๔ ดวง และโสมนัสหสิตุปาหจิต ๑ ดวง

นอนที่เป็นไปอย่างปกติของบุคคลที่ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน จิตที่ทำให้อิริยาบถใหญ่ ๔ ตั้งมั่น มี ๕๔ ดวง คือ มโนทวาราวจรจิต ๑ ดวง กามชวนจิต ๒๔ ดวง อภิญญาจิต ๒ ดวง และอัปปนาชวนจิต ๒๖ ดวง

ข. ความสัมพันธ์ของกายและจิตโดยมองจากแง่ที่ทำงานร่วมกัน

พุทธปรัชญาถือว่า พฤติกรรมต่าง ๆ ของชีวิต เช่น การยืน การเดิน การนอน การนั่ง การเคลื่อนไหว การหยุด การกระทำความเพียรพยายาม และการคิดได้เป็นต้น เป็นผลที่เนื่องมาจากการทำงานร่วมกันในรูปของความสัมพันธ์หรือเชื่อมประสานกันของกายและจิต ลำพังกายหรือลำพังจิตเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่มีความคิด ไม่มีพฤติกรรมอันเป็นความพยายามใด ๆ^๑ ต่อเมื่อทั้งสองอย่างประกอบเข้าด้วยกัน ความเป็นต่าง ๆ ดังกล่าวจึงมีขึ้น เหมือนหุ่นยนต์ ไม่มีชีวิต ไม่มีความคิด แต่มันเดินก็ได้ หยุดก็ได้ ปรากฏเหมือนสิ่งที่มีความคิดก็ด้วยอำนาจประกอบกันเข้าของวัตถุที่เป็นเครื่องกลไกต่าง ๆ

ตามที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นว่า เพราะความสัมพันธ์หรือประกอบกันเข้าของกายและจิต จึงทำให้เกิดกระบวนการที่เรียกว่า "ชีวิต" ขึ้น ชีวิตเป็นกระบวนการหนึ่งในกระบวนการทั้งหลายของธรรมชาติ การที่มองการทำงานของกายและจิต (หรือชีวิต) ในรูปของกระบวนการนั้น ก็เพราะว่าการทำงานของกายและจิต (หรือชีวิต) ดำเนินสืบเนื่องไปในรูปของกระบวนการ นอกจากจะประกอบด้วยกระบวนการใหญ่ ๆ แล้ว กระบวนการใหญ่แต่ละอย่าง ยังประกอบด้วยกระบวนการต่าง ๆ อื่น ๆ อีกมากมาย เช่น กระบวนการทำงานของกาย กายไม่ได้ทำหน้าที่รับรูป กระแทบเสียง ลิ้มรส ดมกลิ่นหรือถูกต้องสิ่งที่มาต้องกายเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีกระบวนการอื่น ๆ อยู่อีกมากมาย เช่น กระบวนการของการหมุน เวียนโลหิต การย่อย การขับถ่าย การหายใจ การทำงานของประสาท และการทำงานของต่อมเป็นต้น จะเห็นว่า เพราะการทำงานเชื่อมโยงประสานเข้าด้วยกันของส่วนต่าง ๆ ที่เป็นองค์ประกอบเหล่านี้เอง จึงทำให้เกิดกระบวนการที่เรียกกันว่าชีวิตขึ้น ชีวิตจึงเป็นผลที่เกิดมาจากการทำงานร่วมกันขององค์ประกอบย่อยต่าง ๆ องค์ประกอบย่อยแต่ละอย่างทำให้เกิดเป็นรูปหรือโครงสร้างขององค์ประกอบใหญ่ ๆ ขึ้นตามลำดับ ความรู้ทางด้านชีววิทยาจะช่วยให้เข้าใจในความหมายที่กล่าวมานี้ได้เป็นอย่างดี แต่ถึงอย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาถือว่า ถ้าจะแสดงถึงองค์กรใหญ่จริง ๆ แล้ว ก็มีเพียง ๒ คือ กายและจิต

เมื่อชีวิตเกิดขึ้นแล้ว ก็ได้เรียกชีวิตนั้นว่า คนบ้าง สัตว์บ้าง ทั้งคนและสัตว์ต่างก็ยังมีชื่อเรียกอื่น ๆ แตกต่างกันไปตามชนิด ตามเชื้อชาติ ตามเพศ และตามลักษณะอีกมากมาย เช่น คนชาย คนหญิง คนอ้วน คนผอม คนแก่ คนหนุ่ม คนไทย และคนฝรั่ง เป็นต้น ส่วนที่เป็นสัตว์ก็เรียกเป็นต่าง ๆ เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย นก หนู สิง ค่าง ลา ไก่ ไร้ มด เป็นต้น มดแต่ละชนิดก็ยังมีชื่อเรียกไปอีกต่าง ๆ นานา

ดังนั้น "ชีวิต" ตามนัยของพุทธปรัชญา ก็คือผลที่เกิดจากการทำงานร่วมกันของกายและจิต กายและจิตโดยภาวะปกติแล้วไม่อาจทำงานแยกจากกันหรือดำเนินไปได้โดยลำพังตนเอง แต่การทำงาน -

^๑ วิสุทธิธรรมคคแปล, ฉบับของมหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ หน้า ๑๘

ของกายและจิตจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อทำงานในลักษณะดำเนินร่วมประสานกันไป ในวิสุทธิมรรค ท่านกล่าวไว้ เพราะการทำงานร่วมกันของกายและจิต จึงเป็นเหตุเกิดแห่งลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกย่อมอาศัยกายและจิต เปรียบเสมือนเมื่อเตาสุบของช่างทองถูกชกสุมบ่อ ลมเข้าและลมออกจากเตาสุบเพราะอาศัยสุมและความพยายามที่ควรแก่การนั้นของคนชกสุมประกอบกัน จึงมีได้ฉนั้น

จากนัยของพุทธปรัชญา กายกับจิตจะทำหน้าที่สัมพันธ์ในรูปของการเป็นเหตุปัจจัยของกันและกันอย่างนี้อยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะมิใคร่รู้หรือไม่รู้ก็ตาม แต่ถึงอย่างไรก็ตาม แม้กายและจิตจะทำหน้าที่ในรูปของความสัมพันธ์กันเช่นนั้นก็ตาม แต่พุทธปรัชญาก็ถือว่า กายและจิตต่างก็ทำหน้าที่ต่างกัน ซึ่งการทำหน้าที่ต่างกันของกายและจิตในสภาพที่ร่วมกันนั้น หาได้ขัดแย้งกันแต่ประการใดไม่ แต่จะเป็นไปในรูปของการอิงอาศัยอีกฝ่ายหนึ่ง ภาวะที่เกิดจากการอิงอาศัยกันและกันนั้นเอง ก่อให้เกิดอำนาจหรือประสิทธิภาพในการทำงานของแต่ละอย่าง เช่นเดียวกับอุษมาที่ยกมากล่าวในเบื้องต้น คือ คนพิการ ๒ คน และคนอาศัยเรือกับเรือ คนตาบอดก็ทำหน้าที่คือเดินไป คนง่อยก็ทำหน้าที่บอกหนทางจากการอิงอาศัยกันทำให้หน้าที่การงานของคนทั้งสองมีประสิทธิภาพคือ เดินທຸ່ງถึงที่หมายอย่างปลอดภัย หรือเรือก็ทำหน้าที่อย่างหนึ่ง คนอาศัยเรือก็ทำหน้าที่อย่างหนึ่ง แต่ถ้าเรือไม่อิงอาศัยคนอาศัยเรือ คนอาศัยเรือไม่อิงอาศัยเรือ การทำงานของแต่ละอย่างก็จะไม่มีอำนาจหรือประสิทธิภาพ แต่เมื่อต่างฝ่ายต่างอิงอาศัยกัน การทำงานของทั้งสองก็จะมีประสิทธิภาพ คือการเข้าถึงฝั่งอย่างปลอดภัยทั้งเรือและคน- อาศัยเรือ

สำหรับปัญหาว่า "กายและจิตทำหน้าที่อย่างไรและมีความสัมพันธ์กันอย่างไร" นั้น ที่จริงมีข้อความที่เป็นคำตอบปัญหานี้มาบ้างแล้วในบทที่ว่าด้วยธรรมชาติของกายและธรรมชาติของจิต แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยจะนำมากล่าวอีกครั้งหนึ่งในที่นี้เพื่อจะได้ช่วย เสริมให้คำตอบนี้ชัดเจน

ข้อที่ควรพิจารณาเป็นอันดับแรกก็คือว่า คำตอบเกี่ยวกับเรื่องนี้ในพุทธปรัชญานั้นแตกต่างจากคำตอบในวิชาชีววิทยา การที่พุทธปรัชญาและชีววิทยามีทรรศนะในเรื่องนี้แตกต่างกันนั้น หากหมายถึงว่าแนวคำตอบของทั้งสองขัดแย้งกัน แต่ที่เป็นเช่นนั้น เพราะทั้งพุทธปรัชญาและชีววิทยามีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบาย เรื่องเดียวกันนี้ (คือกายกับจิต) ต่างกัน ชีววิทยามีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายกายและจิตในแง่ของกายวิภาคหรือในแง่ของข้อเท็จจริงทางข้อมูลมากกว่า แต่พุทธปรัชญาไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายหรือวิเคราะห์กายและจิตในแง่ของกายวิภาคเหมือนชีววิทยา แต่จุดมุ่งหมายที่สำคัญของพุทธปรัชญาก็คือ เพื่อนำมาเป็นข้อปฏิบัติในการปฏิบัติธรรมที่นำไปไปสู่ความสุขในชีวิตนี้และเพื่อประโยชน์ที่สูงขึ้นไปคือความหลุดพ้นทุกข์ที่เกิดจากกิเลสได้โดยสิ้นเชิง ดังนั้น คำอธิบายเกี่ยวกับกายและจิตในพุทธปรัชญาจึงต่างจากแนวการอธิบายในชีววิทยา

หน้าที่ของกาย

การทำหน้าที่ของกายตามทรรศนะของพุทธปรัชญานั้น อาจสรุปกล่าวเป็นประเด็นใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประการ คือ

๑. กายทำหน้าที่เชื่อมต่อหรือเป็นทางรับรู้โลกภายนอก และ
๒. กายทำหน้าที่แสดงพฤติกรรมหรือการกระทำต่อโลกภายนอก

กายที่ทำหน้าที่เชื่อมต่อหรือเป็นทางรับรู้โลกภายนอก : กายในความหมายที่ทำหน้าที่เชื่อมต่อโลกภายนอกนั้น เรียกว่า อายตนะ อายตนะแปลว่าที่ต่อ ที่เชื่อม หรือแดนเชื่อมต่อให้เกิดการรับรู้ ซึ่งหมายถึงว่า จิตจะรับรู้โลกภายนอกได้ก็โดยอาศัยแดนเชื่อมต่อคืออายตนะนี้เอง ในวิสุทธิมรรค^๑ ท่านอธิบายคำว่าอายตนะไว้หลายความหมาย เช่น อายตนะหมายถึงที่สืบทอดแห่งจิตและเจตสิก อายตนะหมายถึงที่แผ่ขยายจิตและเจตสิกให้กว้างออกไป อายตนะหมายถึงสิ่งที่เป็นตัวการนำส่งสารทุกขันธ์ยึดเยื้อให้ดำเนินต่อไป และอายตนะหมายถึงบ่อเกิด แหล่ง หรือที่ขุมนุมแห่งจิตและเจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศล เป็นต้น อนึ่ง อายตนะที่หมายถึงเป็นแดนเชื่อมต่อนั้น หมายถึงเชื่อมต่อโลกภายนอก โลกภายนอกในที่นี้หมายถึงสิ่งแวดล้อมตัวเราทั้งหมด แต่ในพุทธปรัชญาสรุปโลกภายนอกหรือสิ่งแวดล้อมทั้งหมดลงเป็น ๖ อย่าง* เรียกชื่อว่า อารมณ ๖ หรืออายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ

ส่วนกายในความหมายที่ทำหน้าที่เป็นทางรับรู้โลกภายนอกนั้น เรียกว่าทวาร คำว่าทวารแปลว่า ทางหรือประตู หมายถึงว่ามนุษย์เราจะรับรู้โลกภายนอกหรือสิ่งแวดล้อมทั้งหลายได้ก็โดยทางทวารอันเป็นทางรับรู้ ซึ่งมีอยู่ ๖ ทาง

อายตนะและทวารต่างก็แบ่งออกเป็น ๖ ส่วน ตามลักษณะอาการของแดนเชื่อมต่อหรือทางรับรู้ที่แตกต่างกันไป ดังนี้

<u>อายตนะ ๖</u>	<u>ทวาร ๖</u>
๑. จักขวยตนะ อายตนะคือตา	๑. จุกขทวาร ทวาร(ทางหรือประตู)คือตา
๒. โสตายตนะ อายตนะคือหู	๒. โสตทวาร ทวารคือหู
๓. ขานายตนะ อายตนะคือจมูก	๓. ขานทวาร ทวารคือจมูก
๔. ชิวหายตนะ อายตนะคือลิ้น	๔. ชิวหาทวาร ทวารคือลิ้น
๕. กายายตนะ อายตนะคือกาย และ	๕. กายทวาร ทวารคือกาย และ
๖. มนายตนะ อายตนะคือใจ	๖. มโนทวาร ทวารคือใจ

กายในความหมายทั้งสองนี้ คือในความหมายของอายตนะ และในความหมายของทวาร โดยเนื้อหาสาระแล้วหาแตกต่างกันไม่ ต่อจากนี้ไป ผู้วิจัยจะพูดถึงกายในความหมายทั้งสองนี้รวมกันไป

พุทธปรัชญาถือว่า กายทำหน้าที่เชื่อมต่อโลก หรือรับรู้โลกภายนอกได้ ๖ ทาง คือทางอายตนะ ๖ หรือทวาร ๖ และทางทั้ง ๖ นั้นทำหน้าที่รับรู้โลกได้ไม่เหมือนกัน แต่ละทางไม่อาจทำหน้าที่รับรู้โลกได้ทั้งหมด แต่แต่ละทางจะทำหน้าที่รับรู้โลกได้ส่วนหนึ่งในขอบเขตที่อยู่ในวิสัยของตนเท่านั้น เช่น ตาทำหน้าที่รับรู้โลกเฉพาะส่วนที่เป็นรูป ชีตความสามารถในการรับรู้โลกภายนอกของตาอยู่ในขอบเขตของสิ่งที่ป็นรูปเท่านั้น ไม่อาจรับรู้เสียง กลิ่น รสหรือเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้นได้ ส่วนอายตนะ -

๑ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับมหาภูมิภววิทยาสถา, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๒๗ และ หน้า ๒๔๔

* พุทธปรัชญานอกจากสรุปโลกทั้งหมดลงเป็น ๖ อย่างแล้ว บางครั้งก็สรุปลงเหลือ ๒ อย่าง หรืออย่างเดียว ที่เป็น ๒ อย่าง คือ รูปธรรม กับนามธรรม ที่สรุปโลกทั้งหมดลงเป็น ๑ นั้น คือเรียกโลกทั้งหมดในคำว่า "ธรรม" เพียงคำเดียว

หรือทวารอื่น ๆ ที่มีใช้ตาก็มีนัยเช่นเดียวกัน เพราะเหตุที่อายตนะหรือทวารแต่ละอย่างต่างมีขีดความสามารถเฉพาะอย่าง หรือเป็นใหญ่ในการรับรู้โลกแต่ละอย่างนี้เอง พุทธปรัชญาจึงเรียกชื่ออายตนะ ๖ หรือทวาร ๖ นี้ในชื่ออีกชื่อหนึ่งว่าอินทริย์ ๖ อินทริย์แปลว่าเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน คือตาเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการเห็น แต่ไม่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของการฟัง ของการดมกลิ่น ของการรับรู้รส เป็นต้น หูเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการฟัง จมูกเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการดมกลิ่น ลิ้นเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการลิ้มรส กายเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการถูกต้องสัมผัส และใจเป็นใหญ่ในหน้าที่ของการรับรู้ธรรมารมณ์

เพราะเหตุนี้ พุทธปรัชญาจึงแบ่งโลกภายนอกหรือสิ่งแวดล้อมทั้งหลายออกเป็น ๖ ส่วนตามทางรับรู้แต่ละอย่าง คือ (๑) รูป คือโลกที่เป็นฝ่ายรูปทั้งหมด (๒) เสียง คือโลกที่เป็นฝ่ายเสียงทั้งหมด (๓) กลิ่น คือโลกที่เป็นฝ่ายกลิ่นทั้งหมด (๔) รส คือโลกที่เป็นฝ่ายรสทั้งหมด (๕) โภกฐัพพะ คือโลกที่เป็นฝ่ายที่มาถูกต้องสัมผัสกายเช่น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้นทั้งหมด และ (๖) ธรรมารมณ์ คือโลกที่เป็นสิ่งที่รู้ได้ทางใจทั้งหมด โลกทั้ง ๖ ด้านหรือ ๖ ฝ่ายนี้มีชื่อเรียกในพุทธปรัชญาว่าอายตนะภายนอก ๖

ถ้าเขียนทางรับรู้ ๖ ทาง(อายตนะ ๖ หรือทวาร ๖)กับสิ่งที่ถูกรับรู้ ๖ ประการ(โลก ๖ ด้านหรือ ๖ ฝ่าย)ในรูปที่มาคู่กันแล้ว จะเป็นดังนี้

<u>อายตนะภายใน ๖</u>		<u>อายตนะภายนอก ๖</u>		
๑. ตา	—————>	มาคู่กับ	<—————	รูป
๒. หู	—————>	มาคู่กับ	<—————	เสียง
๓. จมูก	—————>	มาคู่กับ	<—————	กลิ่น
๔. ลิ้น	—————>	มาคู่กับ	<—————	รส
๕. กาย	—————>	มาคู่กับ	<—————	โภกฐัพพะ
๖. ใจ	—————>	มาคู่กับ	<—————	ธรรมารมณ์

ตามทรรศนะพุทธปรัชญานั้น ถือว่า ในการรับรู้โลกภายนอกของคนเรานั้น กายเป็นด้านแรกที่สุดในการรับรู้ และรับรู้ได้เป็นทาง ๆ ไป คือทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ

ความเป็นจริงของโลกตามที่เป็นอยู่จริง ๆ นั้นเป็นอย่างไรอีก อาจจะไม่มีการทราบ แต่ความเป็นจริงของโลกที่เรายอมรับกันอยู่ คือเรายอมรับกันตามทางรับรู้คืออายตนะภายใน ๖ นี้เสนอให้เรา รู้ และก็ดูเหมือนว่า เรายังไม่มีอะไรที่เป็นหลักประกันได้อย่างแน่นอนลงไปว่า การรับรู้ทางอายตนะ ๖ นี้ได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับโลกได้ตรงตามความเป็นจริงที่สุดแล้ว ดังนั้น ความเป็นจริงของโลกจะเป็นอยู่อย่างไหน เราไม่ทราบ แต่เราได้ถือว่า สิ่งที่ยายตนะภายใน ๖ เสนอให้เราทราบนั้นคือความเป็นจริงของโลก อาจจะเป็นไปได้ว่า ความเป็นจริงหรือความมีอยู่ของโลกมีมากกว่า ๖ อย่างหรือ ๖ ด้าน แต่เรายังไม่มีอายตนะพิเศษของกายที่จะไปรับรู้ ดังนั้น ความรู้หรือความจริงของโลกในด้านอื่น ๆ ก็คงเป็นเรื่องลึกลับสำหรับมนุษย์ต่อไป

ในพุทธปรัชญานั้น ไม่สนใจที่จะวิเคราะห์โลกในแง่ดังกล่าว พุทธปรัชญาถือว่า อายตนะภายใน ๖ นี้เป็นทางให้เราเข้าถึงโลกภายนอกได้ ส่วนข้อที่ว่าโลกภายนอกอาจจะมีมากกว่าอายตนะ ๖ เสนอให้เราทราบหรือไม่นั้น พุทธปรัชญาไม่ถือว่ามิผลหรือเป็นเงื่อนไขต่อรองทำให้คนเราเลวลงหรือ -

ดีขึ้น หรือเป็นเหตุให้คนทำชั่วหรือทำดีได้ไปมากกว่าที่เป็นอยู่ ดังนั้น จึงไม่ไปสนใจที่จะวิเคราะห์ต่อไป ถึงจะวิเคราะห์ต่อไปก็ไม่ใช้เป็นประเด็นสำคัญที่จะช่วยให้หลุดพ้นจากทุกข์ได้

อนึ่ง ทางรับรู้โลกด้านต่าง ๆ ตามที่กล่าวแล้วนั้น แต่ละทำหน้าที่รับรู้โลก ดังนี้

คู่ที่ ๑ ตาคู่กับรูป ตาทำหน้าที่กระทบรูปหรือรับรูป คนเราจะเห็นรูปหรือรู้ว่าโลกหรือสิ่งต่าง ๆ มีรูปร่างเป็นอย่างไร มีสีสรรเป็นอย่างไร เช่น ใหญ่หรือเล็ก สูงหรือต่ำ ดำหรือขาว ยาวหรือสั้น และอ้วนหรือผอมเป็นต้นก็โดยทางตา (จักขุทวาร)

คู่ที่ ๒ หูคู่กับเสียง หูทำหน้าที่กระทบเสียงหรือเป็นทางรับเสียง คนเราจะได้ยินหรือรู้จักโลกด้านที่เป็นเสียงต่าง ๆ เช่น เสียงดัง เบา หัม แหลม ก้อง เสียงพูด เสียงหัวเราะ เสียงร้องให้ เสียงลม เสียงนก เสียงช้าง และเสียงคลื่นเป็นต้น โดยทางหู (โสตทวาร)

คู่ที่ ๓ จมูกคู่กับกลิ่น จมูกทำหน้าที่กระทบกลิ่นหรือดมกลิ่น คนเราจะรู้โลกที่เป็นกลิ่นต่าง ๆ เป็นอย่างไร เช่น กลิ่นหอมเหม็น ฉุน กลิ่นน้ำหอม กลิ่นดอกไม้ กลิ่นผลไม้เป็นต้น ก็โดยทางจมูก (ฆานทวาร)

คู่ที่ ๔ ลิ้นคู่กับรส ลิ้นทำหน้าที่กระทบรสหรือลิ้มรส คนเราจะรู้จักโลกส่วนที่เป็นรสต่าง ๆ เป็นอย่างไร เช่น รสเปรี้ยว หวาน มัน เค็ม ขม ฝาดเป็นต้นโดยทางลิ้น (ชีวหาทวาร)

คู่ที่ ๕ กายคู่กับโผฏฐัพพะ (สิ่งที่ต้องกาย) กายทำหน้าที่กระทบหรือถูกต้องสิ่งที่มาต้องกาย กายในที่นี้นั้น (เว้นกายส่วนที่เป็นจักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป และหทัยวัตถุรูป ที่เหลือนอกนั้นเป็นกายที่มากับโผฏฐัพพะทั้งสิ้น) เรียกชื่อว่ากายปสาทรูป มีอยู่ทั่วไปตามร่างกาย คนเราจะรู้โลกหรือสิ่งต่าง ๆ ที่มากกระทบถูกต้องกาย เช่น ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง แกร่ง ดิ่ง เจ็บ ปวด ชูชา และ เสียวเป็นต้นก็โดยทางกาย (กายทวาร)

คู่ที่ ๖ ใจคู่กับธรรมารมณ์ ใจทำหน้าที่กระทบหรือรับสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจหรือธรรมารมณ์ เช่น ความตั้งใจ การวางโครงการในใจ ความถูก ความผิด กุศล อกุศล บุญ บาป ดี ชั่ว ความงาม และความสุขเป็นต้นได้ ก็โดยการคิดหรือรู้ทางใจ ไม่อาจรู้ได้ทางปัญจทวารคือทาง ๕ ทางมีจักขุทวารเป็นต้น

ทางรับรู้โลกภายนอกทั้ง ๖ ทางนี้ พุทธปรัชญาแยกกล่าวอีกเป็น ๒ ประเภทโดยถือเอาความแตกต่างในการรับรู้อารมณ์(โลกภายนอก)ของอายตนะเป็นหลัก ดังนี้

ประเภทที่ ๑ ปัญจทวาร ได้แก่ทาง ๕ ทาง คือ ตา หู จมูก ลิ้น และ กาย ทาง ๕ ทางนี้เป็นทางที่รับรู้โลกส่วนที่เป็นรูปธรรม และเป็นไปโดยปัจจุบันอย่างเดียว ซึ่งเป็นการรับรู้ที่เป็นไปโดยประสาทสัมผัสและเป็นการรับรู้ที่เป็นไปโดยการกระทบระหว่างสิ่งที่เป็นรูปด้วยกัน สิ่งที่เป็นทางรับรู้ก็เป็นรูป และสิ่งที่ถูกรับรู้ก็เป็นรูป ซึ่งอาจเขียนให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นดังนี้

<u>ปสาทรูป</u>		<u>วิสัยรูป</u>		<u>รับรู้</u>
จักขุปสาทรูป	→	กระทบกับ	→	វណฺณรูป = รับรู้หรือสี (เห็นรูปต่าง ๆ)
โสตปสาทรูป	→	กระทบกับ	→	ສັทฺທຸຣູປ = รับเสียง (รู้เสียงต่าง ๆ)
ฆานปสาทรูป	→	กระทบกับ	→	ຄັນູຣູປ = รับกลิ่น (รู้จักกลิ่นต่าง ๆ)
ชีวหาปสาทรูป	→	กระทบกับ	→	ຣສູຣູປ = รับรส (รู้รสต่าง ๆ)
กายปสาทรูป	→	กระทบกับ	→	ໂຜູຣູຊັຖຸຣູປ = รับสิ่งที่มาต้องกาย (รู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาต้องกาย)

ประเภทที่ ๒ มโนทวาร คือทางใจ เป็นทางรับรู้โลกได้ในของเขตที่กว้างกว่าทาง
ปัญจทวาร คือรับรู้โลกได้ทั้งที่เป็นรูปธรรม นามธรรม และบัญญัติธรรม และเป็นไปได้ทั้ง ๓ กาลคือ
ทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่จำกัดเจาะจงในกาลใดกาลหนึ่งเหมือนปัญจทวาร สิ่งที่รับรู้ทางใจ
หรือทางมโนทวารนี้ เรียกว่าธรรมารมณ์

ธรรมารมณ์หรือสิ่งคิดทางใจ ตามนัยพระอภิธรรมนั้น ท่านแสดงไว้ ๕ ประการ^๑ คือ

๑. เวทนาชั้นธ คือเวทนาชั้นธที่เป็นผัสสสัมปยุต เวทนาชั้นธนี้ท่านจัดเป็นประเภทต่าง ๆ
มากมาย^๒ เช่น เวทนา ๓ ก็มี เวทนา ๕ ก็มี เวทนา ๖ ก็มี เป็นต้น
๒. สัญญาชั้นธ คือสัญญาชั้นธที่เป็นผัสสสัมปยุต มีประเภทต่าง ๆ^๓
๓. สังขารชั้นธ คือสังขารชั้นธที่เป็นจิตสัมปยุต มีประเภทต่าง ๆ^๔
๔. อัปปฏิขรูป คือรูปที่กระทบทางปัญจทวารไม่ได้ มี ๑๖-รูป^๕ คือ (๑) อาโปธาตุ (๒)
อิตถีกาวรูป (๓) ปุริสกาवरูป (๔) ทฬยวัตถุรูป (๕) ซีวีตรูป (๖) อาหารรูป(หมายถึงไอ^{***}) (๗)
ปริเจทรูป (๘) กายวิญญูติรูป (๙) วจิวินญูติรูป (๑๐) รูปขุฑดารูป (๑๑) รูปขุฑดารูป (๑๒) กัมมัญญู-
ตารูป (๑๓) อุปัจจยรูป (๑๔) สันตติรูป (๑๕) ขรตารูป) และ (๑๖) อนิจจตารูป รูปที่กระทบไม่
ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ นี้มีชื่อเรียกอีกอย่างว่า สุขุมรูป หมายถึงรูปที่ละเอียด
๕. อสังขธาต คือนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะที่สิ้นราคะ โทสะ และโมหะ

อนึ่งธรรมารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบทางมโนทวารนี้ อาจแบ่งประเภทได้อีกนัยหนึ่ง โดยแบ่ง
เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑. อารมณ์ ๖ ที่เกิดกับมโนทวารโดยตรง (สุทธมโนทวารวิถี) คือรูปารมณ์ สัทธารมณ์
คันธารมณ์ รสธารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์^๖ และธรรมารมณ์(ธรรมารมณ์ที่มาคู่กับปัญจารมณ์ หมายถึงอารมณ์
ทางใจ เช่น ความรัก ความเกลียด ความมีเมตตา ความโกรธ ความดีใจ ความเสียใจ ความเบิก-
บาน ความเศร้า ความกล้าหาญ ความกลัว ความเพียร และความเกียจคร้าน เป็นต้น)

๒. ปัญจารมณ์ที่เนื่องมาจากปัญจทวารวิถี (ตทณวัตตักมโนทวารวิถี) คือเป็นปัญจารมณ์
ที่เป็นอดีตารมณ์ ปัญจารมณ์ที่เป็นอดีตารมณ์นี้เกิดขึ้นในมโนทวารต่อจากปัญจารมณ์ในปัญจทวารวิถีโดย-

๑ อภ. วิ. ๓๕/๑๐๐/๘๗

๒ อภ. วิ. ๓๕/๘/๔

๓ อภ. วิ. ๓๕/๑๔/๑๗

๔ อภ. วิ. ๓๕/๒๐/๑๐

๕ อภ. สัง. ๓๔/๖๔๕/๒๗๐

* ดูเพิ่มเติม อาโปธาตุ หน้า ๓๖

** ดูเพิ่มเติม กาวรูป ๒ หน้า ๕๕

*** ดูเพิ่มเติม อาหารรูป หน้า ๕๘ และวิญญูติรูป ๒ หน้า ๕๕

๖ โผฏฐัพพารมณ์นั้น คือรูปที่มากระทบกายหรือตองกาย พุทธปรัชญาถือว่า ตัวการที่เป็นเหตุให้เกิดการ
กระทบหรือถูกตองโดยตรงนั้น คือปฐวีธาตุ ได้แก่สภาพที่แข็งหรืออ่อน เตโชธาตุ ได้แก่สภาพที่ร้อนหรือ
เย็น และวาโยธาตุ ได้แก่สภาพที่หย่อนหรือตึง

มีปรมาตการมณเฑาะมโยงไปสู่อัตตมณเฑาะเพื่อใหรูเรื่องราวของสมมตปญญตตามโหวทาทหาวโลกใชพุทกัน
 ปญจารมณเฑาะเป็นอตตารมณเฑาะต่างจากปญจารมณเฑาะที่เป็นปัจจุบนารมณเฑาะตรงที่วา ปญจารมณเฑาะที่เป็นปัจจุบนารมณเฑาะ
 นั้นเป็นปรมาตการมณเฑาะและเป็นอารมณเฑาะที่ปรากฏเฉพาะหน้า หรือกาสงเป็นไปอยู่ในปญจทวาร ส่วนปญจารมณเฑาะ
 ที่เป็นอตตารมณเฑาะนั้นก็ืออารมณเฑาะของปญจทวารนั้นเอง แต่เป็นอารมณเฑาะที่ได้รับในภายหลัง การเกิดขึ้นของ
 ปญจารมณเฑาะที่เป็นปัจจุบนารมณเฑาะทางปญจทวารกับปญจารมณเฑาะที่เป็นอตตารมณเฑาะทางมโนทวารนี้ จะเกิดสลับกัน
 อยู่เป็นจำนวนหลายร้อยหลายพันครั้งในขณะที่รับอารมณเฑาะนั้น ๆ อยู่ เช่น รูปารมณเฑาะ(ปัจจุบนารมณเฑาะ)ทาง
 จักขทวารกับรูปารมณเฑาะ(อตตารมณเฑาะ)ทางมโนทวารนี้ จะเกิดสลับกันหลายร้อยหลายพันครั้งขณะที่กาสงดูสิ่ง
 ใดสิ่งหนึ่งอยู่

กระบวนการรับรู้โลกภายนอกทางทวาร ๖ หรืออายตนะ ๖นี้ พุทปรชญาถือวาเป็นชั้นของ
 การรับ ยังไม่เป็ชั้นของการรูโดยสมบูรณ ชั้นของการรูโดยสมบูรณนั้น เป็นชั้นของการทำงานของ
 จิตเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย อนึ่ง การทำงานของอายตนะภายในและอายตนะภายนอก(หรือของทวารกับ
 อารมณเฑาะ)นั้น เป็นชั้นของการกระทบระหวางธรรมชาติที่เป็นรูปธรรมทั้งสองอย่าง ธรรมชาติที่เป็นรูป-
 ธรรมนั้น พุทปรชญาถือวาเป็นธรรมชาติที่รู(อารมณเฑาะ)ไม่ได้ ธรรมชาติที่รู(อารมณเฑาะ)ได้มีเพียงจิตอย่าง
 เดียว

ในกระบวนการรับรู้โลกภายนอกนั้น พุทปรชญาถือวา กายนั้นเป็นเพียงตัวเชื่อมต่อหรือเป็น
 ทางให้จิตรู กายจึงมิได้เป็นสิ่งรู แต่สิ่งที่รูคือจิต จิตเป็นตัวรับรู้ ดังนั้น ถ้ามองในแง่นี้ กายก็เป็นเพียง
 เครื่องมือของจิตในการรับรู้อารมณเฑาะ อารมณเฑาะคือสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิต หรือสิ่งที่ถูกรับรู อารมณเฑาะของจิตหรือ
 สิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตนั้นก็ืออารมณเฑาะ ๖หรืออายตนะภายนอก ๖ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและ
 ธรรมารมณเฑาะนั้นเอง

หน้าที่ของจิต

ปัญหาที่ว่า "จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณเฑาะอย่างไร" นั้น เป็นชั้นตอนของจิตที่ต้องสัมพันธ์
 กับกาย การทำหน้าที่ของกายในรูปรวมประสานสัมพันธ์กับการทำหน้าที่ของจิต ทำให้เกิดการรับรู้หรือ
 รูจักโลกในด้านต่าง ๆ โดยลำพังตาไม่มีอำนาจเห็นรูป หรือโดยลำพังจิตไม่มีอำนาจเห็นรูป แต่เมื่อ
 ทั้งสองมาสัมพันธ์ประสานในการทำงานร่วมกัน จึงทำให้เกิดการเห็นรูปได้ หู จมูก ลิ้น กายและใจไม่
 มีอำนาจในการได้ยินเสียง ในการรู้กลิ่น ในการรู้รส ในการที่รูสิ่งที่ถูกต้องสัมผัส หรือในการรูสิ่งที่
 คิดด้วยลำพังตนเอง จิตเองก็ไม่มีอำนาจในการได้ยินเสียง... และรูอารมณเฑาะโดยลำพังตนเอง แต่
 ต้องอาศัยอายตนะคือ หู จมูก เป็นต้นในการรูอารมณเฑาะเหล่านั้น

พุทปรชญาได้แสดงกระบวนการรับรู้โลกภายนอกในรูปของการทำงานประสานร่วมกันของ
 กายและจิต ซึ่งเรียงลำดับดังนี้

ตา(จักขุ) กระทบรูป(รูปะ) = เกิดความรู้คือเห็น(จักขุวิญญาณ)

หู(โสตตะ) กระทบเสียง(สัทตะ) = เกิดความรู้คือได้ยิน(โสตวิญญาณ)

จมูก(ฆานะ) กระทบกลิ่น(คันธะ) = เกิดความรู้คือได้กลิ่น(ฆานวิญญาณ)

ลิ้น(ชีวหา) กระทบรส(รสะ) = เกิดความรู้คือรู้รส(ชีวหาวิญญาณ)

กาย(กายะ) กระทบสิ่งที่ต้องกาย(โผฏฐัพพะ) = เกิดความรู้คือรูสิ่งที่ต้องกาย(กายวิญญาณ)

ใจ(มโน) กระทบเรื่องที่เกิดในใจ(ธรรมารมณเฑาะ) = เกิดความรู้คือรูเรื่องในใจ(มโนวิญญาณ)

จะเห็นว่าจิตในรูปของวิญญาณ ต้องอาศัยอายตนะและอารมณ์กระทบกันจึงเกิดขึ้นได้ และเมื่อเกิดก็เกิดได้เฉพาะค่านหรือเฉพาะทางตามอายตนะ ๖ ดังนั้นจึงได้ชื่อตามอายตนะ ๖ คือ จักขุ-วิญญาณ โสตวิญญาณ ขานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ ถึงอย่างไรก็ตาม วิญญาณก็มีใช้ว่าจะเกิดขึ้นเพียงแค่อาศัยเหตุปัจจัยตามขั้นตอนดังกล่าว (คืออายตนะกระทบอารมณ์) อย่างเดียวนั้นไม่ แต่วิญญาณจะเกิดขึ้นตามขั้นตอนดังกล่าว จำต้องมีความใส่ใจหรือความกำหนดใจ (มนสิการ) ประกอบด้วย ตัวอย่างเช่น ในเวลานอนหลับสนิท เวลาใจลอย เวลาฟุ้งซ่าน เวลาใจจดจ่อแน่วแน่มุ่งอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือขณะที่อยู่ในสมาธิ แม้จะมีอารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่ต้องกายหลายอย่างมากระทบหรือผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ซึ่งอยู่ในวิสัยที่จะเห็นได้หรือรู้ได้ แต่ก็หาได้เห็นหรือหาได้รู้ไม่ ดังนั้น กระบวนการของการรับรู้ นั้น จะสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญ ๔ ประการ คือ (๑) อายตนะ (๒) อารมณ์ (๓) วิญญาณ และ (๔) มนสิการ

การทำงานในรูปพร้อมประสานสัมพันธ์กันของจิตและกายอีกประการหนึ่ง ก็คือการแสดงพฤติกรรมหรือการกระทำต่อโลกภายนอก หน้าที่ของกายนอกจากทำหน้าที่เชื่อมต่อหรือเป็นทางรับรู้โลกภายนอกแล้ว ยังเป็นฐานในการแสดงออกของจิตในรูปของการกระทำด้านต่าง ๆ ด้วย คือถ้ามองให้ลึกลงไปแล้วก็จะเห็นว่า การเกิดขึ้นของกายกรรม วชิกรรม และมโนกรรมแม้ถือว่ามีจิตเป็นตัวนำที่สำคัญก็ตาม แต่กรรมเหล่านั้นต้องอาศัยกายเป็นเหตุหรือฐานรองรับในการแสดงออกซึ่งกรรมนั้น ๆ ถ้าไม่มีกายเป็นฐานรองรับแล้ว กรรมเหล่านั้นก็ไม่อาจแสดงตัวปรากฏออกมาได้

ในพระอภิธรรม ได้แสดงไว้ว่า การเกิดขึ้นของวิถิจิต และการเกิดขึ้นของกายกรรมและวชิกรรมก็เพราะอาศัยรูป ๗ รูปเป็นทางให้เกิด เรียกว่าทวารรูป โดยกำหนดดังนี้ ปสาทรูป คือ จักขุ-ปสาทรูป โสตปสาทรูป ขานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป และกายปสาทรูป เป็นทางให้เกิดของจิตในปัญจทวารวิถิจิต ดังนั้น ปสาทรูปนี้ จึงได้ชื่อว่าอุปบัติทวาร เพราะเป็นรูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถิจิต ส่วนรูป ๒ รูป คือกายวิญญูติรูปและวจวิญญูติรูปนั้น เป็นทางให้เกิดการกระทำต่าง ๆ ที่เป็นการกระทำทางกายหรือการพูดทางวาจา การกระทำต่าง ๆ จะเป็นไปทางกายก็ตาม หรือทางวาจาก็ตาม จะเป็นทุจริตกรรมก็ตาม จะเป็นสุจริตกรรมก็ตาม ถ้าไม่มีกายวิญญูติรูปและวจวิญญูติรูปรองรับแล้ว การกระทำต่าง ๆ เหล่านั้น หรือกรรมเหล่านั้นจะเกิดขึ้นไม่ได้ ดังนั้น วิญญูติรูป ๒ นี้จึงชื่อว่ากรรมทวาร เพราะเป็นรูปที่แสดงออกของการกระทำทางกาย (กายกรรม) และทาววาจา (วชิกรรม)

ค. ความสัมพันธ์ของกายและจิตโดยมองจากแง่ที่เป็นที่ตั้งแห่งจริยธรรม

ถ้ามองดูชีวิตประจำวันของบุคคลแต่ละบุคคลแล้ว จะเห็นว่าชีวิตของคนเรานั้นมิได้อยู่หนึ่งแต่มีการกระทำต่าง ๆ อันเป็นการกระทำต่อโลกภายนอก คนที่ไม่มีชีวิตเท่านั้น จึงไม่มีการกระทำใด คนกับชีวิตจึงเป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้ และทั้งคนและชีวิตมองอีกแง่หนึ่งที่ไม่ใช่อะไรอื่น แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการทำงานร่วมแบบประสานสัมพันธ์ของกายและจิตนั่นเอง

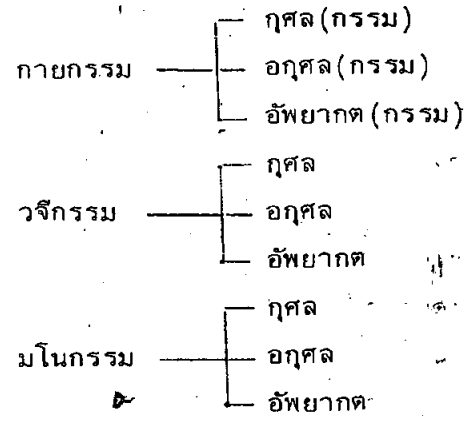
การกระทำหรือการแสดงออกของคนต่อโลก พุทธปรัชญาเรียกว่า "กรรม" กรรมเป็นภาคแสดงออกอันเป็นการกระทำของกายและจิตในรูปที่ทำงานร่วมกัน ต่างแต่ว่า ไม่เรียกว่ากายและจิตเป็นผู้ทำกรรม แต่เราเรียกว่า คนทำกรรม การกระทำกรรมของคนนั้น ย่อมมีทวาร คือกายทวาร

วจิหวาร มโนทวารเป็นฐานในการแสดงออกของการกระทำกรรม ทวารที่เป็นฐานนี้เป็นสื่อชักนำให้เกิดอกุศลกรรม มีปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจฉาจารย์ เป็นต้น หรือกายทวารทำให้เกิดอกุศลกรรม มี การทำบุญ ให้อทาน รักษาศีล ช่วยเหลือคนอื่น และการบำเพ็ญประโยชน์ต่าง ๆ เป็นต้น วจิหวารเป็นสื่อทำให้เกิดอกุศลกรรม เช่นการพูดเท็จ การพูดล่อลวง การพูดคำหยาบ การพูดเพ้อเจ้อ และการพูดยุยงให้เขาแตกสามัคคีกัน เป็นต้น วจิหวารทำให้เกิดอกุศลกรรม เช่น การพูดคำจริง การพูดคำที่มีประโยชน์ การพูดคำไพเราะอ่อนหวาน การพูดแนะนำไม่ให้คนอื่นหลงผิด และการพูดที่ก่อให้เกิดความสามัคคี เป็นต้น มโนทวารที่นำให้เกิดอกุศลกรรม เช่น โลภอยากได้ของเขา พยาบาท-ปองร้ายเขา และมีความเห็นผิดจากคลองธรรม เป็นต้น มโนทวารที่นำให้เกิดอกุศลกรรม เช่น ไม่โลภอยากได้ของเขา ไม่พยาบาทปองร้ายเขา และมีความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม เป็นต้น

พุทธปรัชญา ได้วิเคราะห์กรรมเป็นประเภทต่าง ๆ เป็นอเนกนัย แต่ในประเด็นต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะพูดถึงกรรม ๓ ประเภทเพียงน้อยเดียวเท่านั้น

- กรรม เมื่อจำแนกตามทวารที่เกิด ก็จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ
๑. กายกรรม คือกรรมที่เป็นไปโดยทางกาย หรือมีกายเป็นฐานให้เกิด
  ๒. วจิกรรม คือการกระทำที่เป็นไปโดยทางวาจา หรือมีวาจาเป็นให้เกิด และ
  ๓. มโนกรรม คือการกระทำที่เป็นไปโดยทางใจ หรือมีใจเป็นฐานให้เกิด

กรรม ๓ อย่างนี้ แต่ละอย่างมีคุณสมบัติหรือมีชาติเป็น ๓ อย่าง ดังนี้

จึงสรุปได้ว่า กรรมหรือการกระทำดีของคนตามทรรศนะของพุทธปรัชญานั้น อาศัยทาง ๓ ทาง คือทางกาย (กายทวาร) ทางวาจา (วจิหวาร) และทางใจ (มโนทวาร) กรรมที่เกิดทางกายนั้น เรียกว่ากายกรรม ทางวาจาเรียกว่าวจิกรรม และทางใจเรียกว่ามโนกรรม กรรมแต่ละชนิดที่เกิดแต่ละทางนั้น จะต้องมียุทธสมบัติหรือชาติของมันเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งคือ เป็นกุศล อกุศล และอัพยาгод ในพุทธปรัชญานั้น กรรมที่ไม่เกิดในทางใดทางหนึ่งใน ๓ ทางนี้ และไม่เป็นคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างนี้ ไม่มี

การเสนอแนวความคิดเกี่ยวกับหลักกรรมในพุทธปรัชญานั้น นอกจากเสนอหลักอันเป็นแนวในทางปฏิบัติแล้ว พร้อมกันนั้นก็ชี้ให้เห็นว่า ทำไมจึงต้องปฏิบัติเช่นนั้น ถ้าปฏิบัติเช่นนั้นแล้วจะถูกลอยอย่างไร จะผิดอย่างไร เมื่อปฏิบัติถูกแล้วผลคืออย่างไรจะเกิดขึ้น หรือ เมื่อปฏิบัติผิดผลเสียอย่างไรจะเกิดขึ้น

พุทธปรัชญา ได้แสดงให้เห็นถึงความ เป็นมาเกี่ยวกับกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมทั้ง ในแง่ที่เป็นกุศล อกุศล และอัปายกตไว้อย่างละเอียด โดยวิเคราะห์ลึกลงไปหาความจริงที่เป็นต้นเค้า หรือตัวเหตุของกรรมแต่ละอย่าง เป็นก่าร์ชี้ให้เห็นถึงความ เป็นมาของกรรมแต่ละอย่าง เริ่มจากต้น เหตุสุดจนมาถึงปลายสุด ทาใช่เป็นการกล่าวไว้อย่างลอย ๆ หรือเพียงแต่กล่าวเอาเฉพาะช่วงหรือ เฉพาะตอนที่ เป็นปลายเหตุโดยไม่ทราบว่ต้นเหตุ นั้นเป็นอย่างไรไม่ หรือทาใช่เป็นไปโดยปล่อยให้ ต้นเหตุเป็น เรื่องลึกลับหรือคำมิตอย่างที่ไม่อาจรู้ได้หรือไม่อาจสืบสาวเข้าไปให้ถึงได้ไม่

เพื่อเป็นแนวในการศึกษาและเข้าใจ เรื่องนี้ได้ง่ายขึ้น ผู้วิจัยจะแยกกล่าวเป็น ๒ ประเด็น คือ

๑. ความสัมพันธ์ของกายและจิตในแง่ที่เป็นกุศลและอกุศล

ก่อนที่จะศึกษาพิจารณาในแง่ของกุศลและอกุศลที่สัมพันธ์กับกายและจิตนั้น ในเบื้องต้นนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงความหมายของคำว่ากุศลและอกุศลตามแนวพุทธปรัชญาโดยสังเขปก่อน

คำว่า "กุศล" ตามความหมายทั่วไป หมายถึงสภาพที่ดีงาม ถูกต้อง บุญ หรือฉลาด^๑ ถ้า กล่าวโดยลักษณะ ลักษณะของกุศลคือสภาวะที่ให้ผลเป็นสุขปราศจากโทษ เมื่อกกล่าวโดยอรรถะ อรรถะ ของกุศลมี ๕ ประการ คือ (๑) ไม่มีโรค (โรคคือกิเลส) (๒) ดีงาม (๓) ฉลาด (๔) ไม่มีโทษ และ (๕) ให้ผลเป็นสุข ถ้ากล่าวโดยเหตุหรือมูลราก เหตุกุศล(กุศลเหตุ)หรือมูลรากของกุศล(กุศล- มูล)มี ๓ ประการ คือ (๑) อโลภะ (๒) อโทสะ และ (๓) อโมหะ เมื่อกกล่าวโดยกุศลกรรมบถ คือทางของการกระทำที่เป็นกุศล กรรมบถของกุศลก็คือกุศลกรรมบถ ๑๐* เมื่อกกล่าวโดยวัตถุ วัตถุ- แห่งกุศลคือบุญกิริยาวัตถุ ๑๐** เมื่อกกล่าวโดยผล ผลของกุศลคือทำให้ไม่มีตมอันธการ ทำให้ปัญหา- จักษุเกิด ทำให้ญาณเกิด ไม่เป็นไปในฝ่ายคับแคบ ทำให้สงบหลีกออกไปจากามได้ ทำให้สงัดจากอกุศล ทำให้ละความเห็นผิดมีความเห็นถูก นำความสุขมาให้ในปัจจุบัน และทำให้เข้าถึงสุคติและนิพพานเป็น ต้น^๒ เมื่อกกล่าวโดยธรรม ธรรมที่เป็นกุศล(กุศลธรรม) คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณอันมี กุศลมูล ๓ เป็นสมุฏฐาน หรือกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมอันมีกุศลมูล ๓ เป็นสมุฏฐาน หรือ-

๑ ที. ปาฐิ. ๑๑/๒๒๘/๒๓๑ : แสดงกุศลในความหมายฉลาด เรียกว่า โภศล ๓ ประการ คือ (๑) อายโภศล ฉลาดในทางเจริญ (๒) อปายโภศล ฉลาดในทางเสื่อม และ (๓) อุบายโภศล ฉลาดใน อุบายหรือวิธีการแห่งความเจริญและความเสื่อม

* กุศลกรรมบถ ๑๐ คือ (๑) เว้นจากการฆ่าสัตว์ (๒) เว้นจากการลักทรัพย์ (๓) เว้นจากประพฤติ- ผิดทางกาม (๔) เว้นจากการพูดเท็จ (๕) เว้นจากพูดส่อเสียด (๖) เว้นจากพูดคำหยาบ (๗) เว้น จากพูดเพื่อเจ้อ (๘) ไม่โลภอยากได้ของเขา (๙) ไม่พยาบาทปองร้ายเขา และ (๑๐) เห็นชอบ ตามคลองธรรม

** บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ (๑) ทาน (๒) ปัตติทาน (๓) ปัตตนาโมทนา (๔) ศีล (๕) อปจายตนะ (๖) เวชยารัจจะ (๗) ภาวนา (๘) อัมมสวนะ (๙) อัมมเทสนา และ (๑๐) ทิฏฐุชกรรม

๒ พ. อิติ. ๒๕/๒๖๖/๒๗๒ และดู สมาคมศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาว่าตสระเกศ, อรรถกถา- อัญชลาลินี, ตอนที่ ๓ หน้า ๑

นามธรรมที่มีกมลมูลเป็นสมภูฐานเป็นต้น^๑ ถ้าพิจารณาจากนัยของเจตสิก ๔๒ ในพระอภิธรรม ธรรม-
คือโสภณเจตสิก ๒๔ ดวงชื่อว่ากุศลธรรม อกุศลเจตสิก ๑๘ ดวงชื่อว่าอกุศลธรรม

ส่วนคำว่า "อกุศล" นั้น ก็มีกล่าวถึงในที่ทั่วไปในพุทธปรัชญาเช่นเดียวกัน อกุศลนั้น^๒ เป็น
ธรรมชาติที่ตรงกันข้ามกับกุศล ทั้งโดยลักษณะ โดยอรรถะ โดยเหตุเกิด โดยผล และโดยธรรม ดังนั้น
ผู้วิจัยจึงไม่กล่าวในที่นี้อีก

อนึ่ง กุศลและอกุศลที่กล่าวมาโดยสังเขปนั้น เป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะหรือความหมาย
ของกุศลธรรมและอกุศลธรรมอย่างกว้าง ๆ ถ้าพิจารณาในแง่ที่ว่า กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
กับจิตแล้ว จะทำให้จิตเป็นอย่างไร และแตกต่างกันอย่างไรนั้น ในพระไตรปิฎกได้แสดงลักษณะของจิต
ที่ประกอบด้วยกุศลธรรมไว้ในสูตรต่าง ๆ จำนวนมาก แต่กล่าวไว้อย่างกระจายอยู่ในสูตรต่าง ๆ ทั่วไป
ไม่กล่าวไว้เป็นหมวดหมู่หนึ่ง ซึ่งอาจรวบรวมยกมากล่าวได้ดังนี้

ลักษณะจิตที่เป็นกุศลของคนทั่วไป ดังนี้

"บัสสทธิ-สงบ ลหุตตา-เบา มุทุตา-อ่อนไม่แข็งกระด้าง กัมมัญญา-ควรแก่งาน ปาคุญญา-
คล่องแคล่ว อุชุกตา-ชัดตรง สติ-ทรงจำ ไม่เลือนลหาย สัมปชัญญา-รู้ตัวพร้อม ไม่หลง สมณะ-มี
ความมั่นคง ไม่ฟุ้งซ่าน วิปัสสนา-รู้เห็นชัดแจ้ง ปิคคาหะ-บากบั่น อวิกเขปะ-มั่นคง"^๓

"มทุ-นุ่มนวล กัมมณียะ-ควรแก่งาน ปภัสสระ-ผุดผ่อง อปภังคะ-แข็งแรงไม่เสีย สมาหิตะ-
ตั้งมั่น อนาวารณะ-ไม่มีสิ่งกีดกั้น อนิวารณะ-ไม่มีสิ่งขัดขวาง อนุปภิกกสิญฺฐะ-ไม่เศร้าหมอง อนัชฌา-
รูปหะ-ไม่ถูกกอดทับ อวิฆาตะ-ไม่สับแค่น"^๔

"สมาหิตะ-ตั้งมั่น ปริสุทธะ-สะอาด ปรีโยหาคะ-ผุดผ่อง อนังคณะ-ไม่มีเครื่องกังวล
วิคตูปกิเลสะ-ไม่วัชหมอง มุทุทตะ-ละมุนละไม กัมมณียะ-ควรแก่งาน สฐิตะ-มั่นคง ไม่หวั่นไหว"^๕

ลักษณะจิตหรือภาวะจิตของพระอรหันต์ ดังนี้

"อภิญจนะ-ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องกังวลค้างอยู่ในใจ สันตะ-สงบ อโสภะ-ไร้โทษ วิริยะ-
ไม่มีธุลี เขมะ-ปลอดโปร่ง นิจจาตะ-ไม่มีความอยาก สัตถิตตะ สงบเย็น นิพพุตะ-ดับทุกข์ได้ ไม่-
เร่าร้อน เสรี-เป็นอิสระ ไม่มีอะไรเกาะเกี่ยว สยัมวาสี-มีอำนาจในตัวเอง สุข-เป็นสุข"^๖

ส่วนลักษณะจิตที่เป็นอกุศลนั้น จะมีลักษณะตรงกันข้ามกับลักษณะของกุศลจิตดังที่กล่าวแล้ว

ในพุทธปรัชญา นอกจากจะแสดงถึงลักษณะของจิตที่เป็นกุศลและอกุศลในแง่รวม ๆ กันดังที่
กล่าวแล้ว ยังแยกแสดงให้เห็นถึงลักษณะของจิตที่ประกอบด้วยกุศลหรืออกุศลแต่ละอย่างเป็นอย่าง ๆ ไป-

๑ อภี. สัง. ๓๔/๑๖-๒๗๔/๓๔-๑๓๑

และดู อรรถกถาอัฐสาสนี, ตอนที่ ๔ หน้า ๑

๒ อภี. สัง. ๓๔/๒๗๕-๓๓๗/๑๓๒-๑๔๔

๓ อภี. สัง. ๓๔/๒๔๐-๒๕๐/๔๔-๔๕

๔ สัง. ม. ๑๘/๔๗๔-๔๘๐/๑๔๔

๕ ม. ม. ๑๓/๕๐๖/๓๘๐

๖ สัง. ส. ๑๕/๒๖๕-๖๘/๗๗ อัง. ตีก. ๒๐/๔๗๔/๑๖๔ อัง. จตฺก. ๒๑/๑๘๘/๒๖๓

๗ อ. ๒๕/๖๕/๘๘

จิตที่ไม่ประมาท จิตที่มีสติ จิตที่มีปัญญา จิตที่มีเมตตาเป็นต้น หรือจิตที่ประกอบด้วยกุศลธรรม
จิตที่มีโลกะ จิตที่มีโทสะ จิตที่มีโมหะ จิตที่มีนิวรณ์เป็นต้น การแสดงลักษณะจิตที่ประกอบด้วยกุศล-
ธรรมและอกุศลธรรมแต่ละอย่างนั้น มีกล่าวทั่วไปในพระไตรปิฎก แต่ในที่นี้จะนำมากล่าวเพียงบาง
อย่างเพื่อเป็นแนวในการศึกษาพิจารณา ดังนี้

ลักษณะจิตที่ประกอบด้วยสติ : ระลึกได้ ตามระลึกได้ ทวาระลึกได้ ความนึกได้ ทรงจำ
ไม่หวั่นเพือน ไม่หลงลืม^๑

ลักษณะจิตที่ประกอบด้วยสัมปชัญญะ : รอบรู้ รู้ชัด เลือกเห็น สอดส่องในธรรม เข้าไปกำ-
หนักรู้ ฉลาด ละเอียด ไคร่ครวญ คิดนึก นำทาง เห็นแจ้ง รู้ทั่วพร้อม ฯลฯ^๒

ลักษณะจิตที่มีสัมมาทิฐิ : มีปัญญา รู้จักเลือกสรร วิจัยธรรม มีความเข้าใจไปกำหนด รู้ชัด
ฉลาด รู้แจ่มแจ้ง ค้นคิด ไคร่ครวญ ชงัดกิเลส มีความสว่างไสว ไม่หลง ฯลฯ^๓

ลักษณะจิตที่มีความเพียร (วิริยะ) : ปรากรความเพียร ขมักเขม้น บากบั่น พยายาม ทนทาน
เข้มแข็ง หมั่น ไม่ทอดทิ้งฉันทะ ไม่ทอดทิ้งธุระ ประคับประคองธุระ ฯลฯ^๔

ลักษณะจิตที่มีความโลภ : กำหนด คล้อยไปตามอารมณ์ที่น่ายินดีต่าง ๆ มากด้วยความเพลิดเพลิน
เพลิน กำหนดด้วยความเพลิดเพลิน ออยาก หมกมุ่น ไคร่ ข้องอยู่ จมอยู่ ช่างไป เยื่อใย ผูกพัน หวัง-
ในอารมณ์ต่าง ๆ ละโมภ ปราภณา อาวรณ ฯลฯ^๕

ลักษณะจิตที่มีโทสะ : อาฆาต ชัดเคือง กระทบกระทั่ง คั่งแค้น ขุ่นเคือง พลุ่พล่าน คิดประ-
ทุษร้าย มุ่งประทุษร้าย โกรธ ปองร้าย แค้น ทุร้าย ไม่เข้มขื่น ฯลฯ^๖

ลักษณะจิตที่มีโมหะ : ไม่รู้ (ในอริยสัจ ๔) ไม่รู้อดีต-อนาคต-ปัจจุบัน ไม่รู้สิ่งใดควรหรือไม่-
ควร ไม่รู้ตามความเป็นจริง ถือเอาโดยไม่ถูกต้อง ไม่รอบคอบ ไม่หนัก ขาดการพิจารณา ไม่ประจักษ์
ทราบปัญญา โง่เขลา ไม่รู้ชัด หลง ลุ่มหลง ฯลฯ^๗

ลักษณะจิตที่มีภินทอนิวรณ์ : ไม่ควรแก่การงาน ท้อแท้ ถดถอย หดหู่ ขบเซา ห่วงเหงา
หาวนอน โง่ก่อง ฯลฯ^๘

นอกจากแสดงลักษณะของกุศลธรรม-อกุศลธรรม และลักษณะจิตที่ประกอบด้วยกุศลธรรมและ
อกุศลธรรมแล้ว พุทธปรัชญายังได้แสดงถึงผลที่เป็นคุณอันเกิดจากการที่จิตประกอบด้วยกุศลธรรมและ
ผลที่เป็นโทษอันเกิดจากการที่จิตประกอบด้วยอกุศลธรรม โดยประการต่าง ๆ ด้วย^๙

๑-๒ อภ. ธาตุ. ๓๖/๓๕/๑๓๐

๓-๔ อภ. สัง. ๓๔/๓๕/๓๘, ๔๑/๓๘

๕-๖-๗ อภ. สัง. ๓๔/๖๕๑/๒๕๖

๘ อภ. สัง. ๓๔/๓๕/๓๒๐

๙ (ดู ผลที่เกิดจากจิตที่เป็นกุศลธรรมและอกุศลธรรม) พุ. อิติ. ๒๕/๒๖๖-๖๘/๒๓๒-๓๕

สัง. ข. ๑๗/๔/๔ อัง. สัตตก. ๒๓/๖๑/๖๘-๖๙ พุ. มหา. ๒๔/๒๒/๑๗ ฯลฯ

ในแง่จริยศาสตร์ กุศลธรรมหมายถึงธรรมฝ่ายดี ถูกต้อง และเป็นบุญ ส่วนอกุศลธรรม เป็นธรรมฝ่ายไม่ดี ผิด และเป็นบาป กุศลธรรมและอกุศลธรรมนี้จะส่งผลออกมาในรูปของกรรมหรือ การกระทำที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรม กุศลกรรมและอกุศลกรรมถ้ามองในแง่ของการทำงานของ กายและจิตแล้ว กุศลกรรมและอกุศลกรรมก็คือผลงานที่เกิดจากการทำงานในรูปร่วมประสานสัมพันธ์ กันของกายและจิตนั่นเอง

การทำงานของกายและจิตในขั้นแรกคือ ทวาร ๖ กระทบกับอารมณ์ ๖ ทำให้เกิดวิญญาณ ๖ ซึ่งอาจเขียนเป็นตารางแสดงได้ ดังนี้

	ทวาร ๖	+	อารมณ์ ๖	—————>	วิญญาณ ๖
	ทางรับรู้	กระทบ	สิ่งที่ถูกรู้	ทำให้เกิด	ความรู้
๑	จักขุทวาร	+	รูปารมณ์	—————>	จักขุวิญญาณ = เห็นรูป
๒	โสตทวาร	+	สัททารมณ์	—————>	โสตวิญญาณ = ได้ยินเสียง
๓	ฆานทวาร	+	คันธารมณ์	—————>	ฆานวิญญาณ = ได้กลิ่น
๔	ชีวหาทวาร	+	รสารมณ์	—————>	ชีวหาวิญญาณ = รุ้รส
๕	กายทวาร	+	โผฏฐัพพารมณ์	—————>	กายวิญญาณ = รู้สิ่งที่มาถูกต้อง
๖	มโนทวาร	+	ธรรมารมณ์	—————>	มโนวิญญาณ = รู้เรื่องในใจ

ความรู้ในขั้นวิญญาณ ๖ นี้ เป็นความรู้ขั้นแรก เป็นขั้นของกิริยาการ หรือเป็นขั้นของการทำงานที่ดำเนินไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ยังไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล ยังไม่ เป็นบุญบาป หรือดีชั่ว และยังไม่ได้จัดว่าเป็นขั้นกายกรรม วาจากรรม หรือมโนกรรม อนึ่ง ความรู้ใน ขั้นของวิญญาณ ๖ นี้ พุทธปรัชญาแบ่งเป็น ๒ ขั้นตอน คือ (๑) ความรู้ขั้นที่เป็นปัญจทวาร และ (๒) ความรู้ขั้นที่เป็นมโนทวาร

ความรู้ขั้นที่เป็นปัญจทวาร คือจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกาย- วิญญาณ เป็นขั้นของการรับ ยังไม่เป็นที่รู้ไปถึงว่าอะไรเป็นอะไร ส่วนความรู้ในขั้นของมโนทวาร นั้น เป็นขั้นของการรู้ว่าอะไรเป็นอะไร เช่น เมื่อเห็นคนเดินมา ความรู้ทางตา(จักขุทวาร) เป็น เพียงรูรูป หรือรูสีเท่านั้น หาใช่รู้ว่าเป็นคน ๆ หนึ่ง เป็นผู้หญิงหรือผู้ชาย เป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ ตลอดจน รูปร่างหน้าตาเป็นอย่างไร สวยหรือไม่สวย เป็นคนแปลกหน้าหรือเป็นคนที่ยังรู้จักกัน เป็นต้น การรู้ สภาวะต่าง ๆ เช่น เป็นคน เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ เป็นหญิงหรือเป็นชาย เป็นต้น เป็นความรู้ที่สำเร็จ โดยมโนทวาร หรือเมื่อได้ยินคนพูดกัน ความรู้ทางหู(โสตทวาร) เป็นเพียงความรู้เสียงคือได้ยิน เสียงเท่านั้น หาใช่รู้คำพูดไม่ ส่วนการรู้คำพูดอันเป็นความหมายของคำพูดนั้น ๆ เช่น คำพูดนั้นเป็น อย่างไร เป็นคำหักทายนหรือคำตีเตียน เป็นคำพูดอ่อนหวานหรือหยาบคาย เป็นคำพูดจริงหรือเท็จ เป็นต้น เป็นความรู้ที่สำเร็จโดยมโนทวาร... จะเห็นว่า ปัญจทวารนั้น เป็นทางให้เกิดความรู้ได้ น้อยกว่าทางมโนทวาร คือปัญจทวารแต่ละอย่าง เป็นทางให้ได้รับความรู้อย่างเดียว เช่นจักขุทวาร เป็นทางให้เห็นสีหรือรูป โสตทวารเป็นทางให้รู้เสียง ฆานทวารเป็นทางให้รู้กลิ่น ชิวหาทวารเป็นทาง ให้รู้รส และกายทวารเป็นทางให้รู้สัมผัสถูกต้อง แต่ความรู้ทางมโนทวารหรือทางใจนั้น มีขอบเขต-

ของการรับรู้ได้กว้างขวางมาก คือเป็นทางรับรู้สิ่งที่เป็นเรื่องเฉพาะของใจแล้ว ยังครอบคลุมไปถึงความรู้ที่ได้รับมาทางปัญจทวารด้วย

แต่กระบวนการรับรู้หรือกระบวนการทำงานของกายและจิตมิได้หยุดลงแค่นั้นของวิญญาณ ๖ แต่ยังมีขั้นอื่น ๆ ที่สืบต่อจากขั้นของวิญญาณ ๖ ซึ่งอาจเขียนเป็นตารางแสดงให้เห็นง่าย ๆ ดังนี้

ทวาร (ทางรับรู้)	+ (สิ่งที่ถูกรู้)	+ (ความรู้)	→ (การรับรู้)	→ (ความรู้สึก)	→ (ความจำหมาย)	→ (การปรุงแต่ง)
จักขุทวาร	+ รูปารมณ	+ จักขุวิญญาณ	→ จักขุสัมผัส	→ จักขุสัมผัสชาเวทนา	→ รูปสัญญา	→ รูปสัญญาเจตนา
โสตทวาร	+ สัททารมณ	+ โสตวิญญาณ	→ โสตสัมผัส	→ โสตสัมผัสชาเวทนา	→ สัทสัญญา	→ สัทสัญญาเจตนา
ฆานทวาร	+ คันธารมณ	+ ฆานวิญญาณ	→ ฆานสัมผัส	→ ฆานสัมผัสชาเวทนา	→ คันธสัญญา	→ คันธสัญญาเจตนา
ชีวาทวาร	+ รสารมณ	+ ชีวาทวิญญาณ	→ ชีวาทสัมผัส	→ ชีวาทสัมผัสชาเวทนา	→ รสสัญญา	→ รสสัญญาเจตนา
กายทวาร	+ โผฏฐัพพารมณ	+ กายวิญญาณ	→ กายสัมผัส	→ กายสัมผัสชาเวทนา	→ โผฏฐัพพ	→ โผฏฐัพพ
มโนทวาร	+ ธรรมารมณ	+ มโนวิญญาณ	→ มโนสัมผัส	→ มโนสัมผัสชาเวทนา	→ ธัมมสัญญา	→ ธัมมสัญญาเจตนา

จากตาราง แสดงให้เห็นว่า ขั้นตอนของการทำงานต่อจากวิญญาณคือสัมผัส สัมผัส เป็นขั้นของการรับรู้ สัมผัสจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมีองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ (๑) ทวาร ทางรับรู้ (๒) อารมณ สิ่งที่ถูกรู้ และ (๓) วิญญาณ ความรู้ มาประจวบพร้อมกัน^๑ กระบวนการรับรู้จะเกิดขึ้นอย่างแท้จริงก็ตรงจุดที่สัมผัสนี้เอง สัมผัสนี้เมื่อแยกย่อยลงตามทางรับรู้คือทวาร ๖ ก็จะมีจำนวน ๖ อย่างเท่ากับทวาร ๖ คือ (๑) จักขุสัมผัส การรับรู้(รูป)ทางตา (๒) โสตสัมผัส การรับรู้(เสียง)ทางหู (๓) ฆานสัมผัส การรับรู้(กลิ่น)ทางจมูก (๔) ชิวาทสัมผัส การรับรู้(รส)ทางลิ้น (๕) กายสัมผัส การรับรู้(สิ่งที่ต้องกาย)ทางกาย และ(๖) มโนสัมผัส การรับรู้(ธรรมารมณ)ทางใจ

สัมผัส ตามความหมายของรูปศัพท์นั้น หมายถึงการบรรจบพร้อมกัน หรือการประชุมพร้อมกัน ซึ่งหมายถึงการมาประชุมพร้อมกันของทวาร อารมณ และวิญญาณ ในพระอภิธรรมได้ให้ความหมายคำว่าสัมผัสว่า กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง^๒ สัมผัสโดยธรรมชาติของมันเป็นรูปธรรมทำหน้าที่ประสานอายตนะ อารมณ และจิตให้เกิดการรับรู้ขึ้น

การรับรู้ในขั้นของสัมผัสนี้ เป็นขั้นตอนที่สำคัญขั้นตอนหนึ่ง ในมูลสูตร^๓ ท่านกล่าวถึงสัมผัสว่า "ดูกรอานนโส ธรรมทั้งหลายทั้งปวง มีฉันทะเป็นมูล มีมนสิการเป็นแดนเกิด มีสัมผัสเป็นเหตุเกิด มีเวทนาเป็นที่ประชุมลง มีสมาธิเป็นประมุข มีสติเป็นใหญ่ มีปัญญาเป็นยิ่ง มีวิมุตติเป็นแก่น มีอมตะเป็นที่หยั่งลง มีนิพพานเป็นที่สุด..."

เมื่อมีสัมผัส กระบวนการคือการทำงานของกายและจิตในด้านรับรู้โลกจึงดำเนินต่อไป คือ เพราะมีสัมผัสเป็นเหตุเกิด การเสวยอารมณ(เวทนา) ความจำหรือหมายรู้อารมณ(สัญญา) การนำ-

๑ ข. มหา. ๒๔/๔๙๑/๒๔๕
 ๒ อภ. สัง. ๓๔/๑๗/๓๕ และดู สัมผัสเจตสิก หน้า ๑๖๕
 ๓ อัง. ทสก. ๒๔/๕๘/๑๑๔

เอาอารมณ์ไปคิดปรุงแต่งเป็นต่าง ๆ (สังขาร) และการกระทำต่าง ๆ (กรรม) จึงมี ในมหา-
นิเทศ^๑ ท่านกล่าวว่า

"... จักขุวิญญาณเกิดขึ้น เพราะอาศัยตาและรูป เพราะการประชุมพร้อมแห่งธรรม ๓ ประ-
การนี้(ตา รูป และจักขุวิญญาณ) จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา บุคคล
เสวยเวทนาอันใด ก็จำ(สัญญา)เวทนานั้น บุคคลจำเวทนาใด ก็ตรึกถึง(วิตักกะ)เวทนานั้น
บุคคลตรึกถึงเวทนาใด ก็เน้นเข้า(ปปัญจะ)อยู่ในเวทนานั้น บุคคลเน้นเข้าอยู่ในเวทนาใด เพราะ
การเน้นเข้าอยู่ในอารมณ์นั้นเป็นเหตุ ความจำหรือความหมายรู้อารมณ์เพราะการเน้นเข้าอยู่ใน
อารมณ์นั้น(ปปัญจะสัญญา) ย่อมครอบงำเขาใน เรื่องรูปทั้งหลายที่พึงรู้ด้วยตา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
และปัจจุบัน..." (ต่อจากจักขุวิญญาณ ก็แสดงถึงโสตวิญญาณเป็นต้นจนครบ ๖ คู่)

กระบวนการธรรมต่อจากผัสสะ คือเวทนา เวทนาเป็นความรู้สึกต่ออารมณ์หรือต่อโลกด้านต่าง ๆ
ที่รับเข้ามาทางทวาร ๖ พุทธปรัชญาถือว่า เวทนาแม้จะเป็น "ความรู้สึกต่ออารมณ์" ก็จริง แต่ตัวมันเอง
มิได้เป็นผู้รู้หรือรู้สึกได้เอง แต่ตัวการที่ทำหน้าที่รู้สึกต่ออารมณ์คือจิต จิตทำหน้าที่รู้สึกต่ออารมณ์นั้น ๆ
โดยมีกายเป็นฐาน

เวทนานั้น ในพุทธปรัชญาจัดประเภทไว้หลายนัย คือถ้าแบ่งเวทนาตามอาการที่เสวยหรือ
คุณภาพทางความรู้สึกต่ออารมณ์ ก็มี ๓ ลักษณะ^๒ คือ (๑) สุขเวทนา สุขสบาย (๒) ทุกขเวทนา
บีบคั้นหรือเป็นทุกข์ และ (๓) อทุกขมสุขเวทนา เจย ๆ คือไม่ทุกข์ไม่สุข ถ้าแบ่งตามนัยของความ
แตกต่างแห่งอินทรีย์ที่ปกครองอารมณ์นั้น ๆ เวทนาจึงแบ่งเป็น ๔ ลักษณะ^๓ คือ (๑) สุขเวทนา ความ
รู้สึกเป็นสุขอันเกิดแต่ทางกาย (๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์อันเกิดแต่ทางกาย (๓) โสมนัส-
เวทนา ความรู้สึกเป็นสุขอันเกิดแต่ทางใจ (๔) โทมนัสเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข์หรือคับแค้นอันเกิด
แต่ทางใจ และ (๕) อุปกขาเวทนา ความรู้สึกเป็นปานกลาง(คือไม่สุขและไม่ทุกข์)อันเกิดแต่ทางใจ
และถ้าแบ่งเวทนาตามทาง(ทวาร)ที่รับรู้ เวทนาจึงมี ๖ ลักษณะ^๔ คือ (๑) จักขุสัมผัสชาเวทนา
เวทนา(ความรู้สึกที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือเจย ๆ)ที่เกิดขึ้นจากการรับรู้รูปารมณ์ทางตา (๒) โสตสัมผัส-
ชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นแต่การรับรู้สัทอารมณ์ทางหู (๓) ชานสัมผัสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นแต่การรับ
รู้คันธอารมณ์ทางจมูก (๔) ชิวหาสัมผัสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นแต่การรับรู้รสารมณ์ทางลิ้น (๕) กาย-
สัมผัสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นแต่การรับรู้โผฏฐัพพารมณ์ทางกาย และ (๖) มโนสัมผัสชาเวทนา เวทนา
ที่เกิดขึ้นแต่การรับรู้ธรรมารมณ์ทางใจ

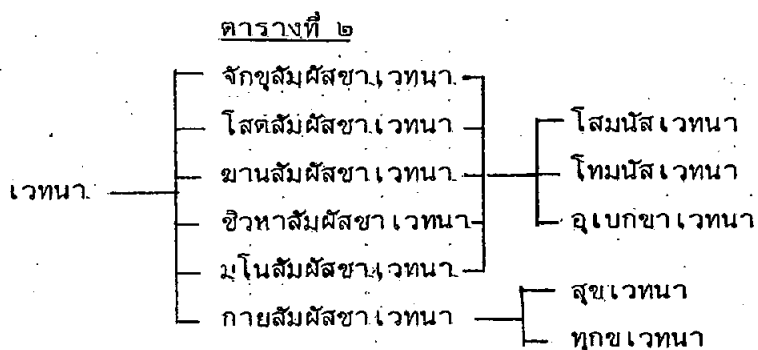
๑ ม. ม. ๑๒/๒๔๘/๑๔๔

๒ ที. ปาฐ. ๑๑/๒๒๘/ ๑๔๘

๓ สัง. สพา. ๑๘/๔๓๔/๒๘๘

๔ สัง. นิ. ๑๖/๑๐/๓

เวทนาตามนัยที่กล่าวมานั้น อาจเขียนเป็นตารางให้เห็นง่ายขึ้น ดังนี้

เมื่อดูตามนัยการจัดประเภทของเวทนาทั้ง ๓ นัยแล้ว นัยของเวทนา ๓ และเวทนา ๕ เป็นกรณีแสดงถึงคุณภาพหรือคุณสมบัติของเวทนา ๖ แต่ละประเภท เช่น จกขุสัณณิสาเวทนา ถ้ากล่าวถึงคุณสมบัติตามนัยแรก ก็จะเป็นได้ ๓ คือ สุข ทุกข์ หรืออทุกขมสุข ถ้ากล่าวตามนัยที่ ๒ ก็จะเป็นได้ ๓ คือ โสมนัส โทมนัส และอุเบกขาเวทนา หรือกายสัณณิสาเวทนา ถ้ากล่าวตามนัยแรก ก็จะมีคุณสมบัติเป็น ๓ คือ สุข ทุกข์ หรืออทุกขมสุขเวทนา ถ้ากล่าวตามนัยที่ ๒ ก็มีคุณสมบัติเป็น ๒ คือ สุข-เวทนา หรือทุกขเวทนา ... เป็นต้น

พุทธปรัชญาถือว่า เวทนาตามนัยต่าง ๆ ดังกล่าวล้วนแต่มีผัสสะเป็นเหตุเกิดทั้งสิ้น ในพระไตรปิฎก มีข้อความกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้หลายแห่ง เช่น

"ดูกรอานนท์ เรากล่าวว่าสุขและทุกข์ เป็นสิ่งอาศัยเหตุเกิดขึ้น สุขและทุกข์อาศัยอะไรเกิดขึ้น สุขและทุกข์อาศัยผัสสะเกิดขึ้น..."^๑

"... สุขเวทนาเกิดขึ้นเพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ... เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นดับไป สุขเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนาที่เสวยอยู่อันเกิดแต่ผัสสะนั้นก็ดับไปด้วย ทุกขเวทนา... อทุกขมสุขเวทนา..."^๒ (กล่าวไว้นัยเดียวกับสุขเวทนา)

"... ตัณหามีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นชาติ มีอะไรเป็นแดนเกิด ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นสมุทัย มีเวทนาเป็นชาติ มีเวทนาเป็นแดนเกิด ดูกรภิกษุ-

๑ สัง. นี. ๑๖/๘๒/๔๐

๒ ขุ. มหา. ๒๔/๔๘๑/๒๕๒

ทั้งหลาย ก็เวทนานี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นชาติ มีอะไรเป็นแดนเกิด เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ มีผัสสะเป็นสมุทัย มีผัสสะเป็นชาติ มีผัสสะเป็นแดนเกิด... ผัสสะมีอะไรเป็นเหตุ... ผัสสะมีสฬายตนะ(อายตนะ ๖)เป็นเหตุ... สฬายตนะมีอะไรเป็นเหตุ... สฬายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ... นามรูปมีอะไรเป็นเหตุ... นามรูปมีวิญญาณเป็นเหตุ... วิญญาณมีอะไรเป็นเหตุ... วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ... สังขารมีอะไรเป็นเหตุ... สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ... "๑

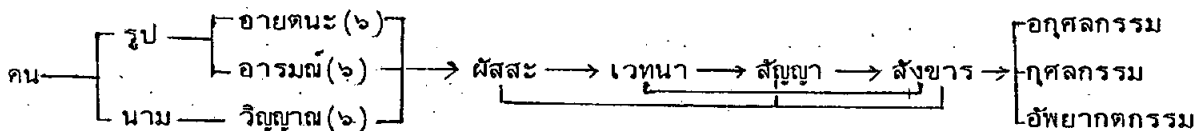
เวทนานั้น จักว่าเป็นขั้นตอนที่สำคัญมากขั้นตอนหนึ่งในการทำงานรับรู้โลกของกายและจิต ในรูปรวมกัน เพราะเวทนาช่วยให้กระบวนการทำงานของการรับรู้ดำเนินต่อไป สำหรับคนที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ เวทนาคือสุขเวทนาและทุกขเวทนา นับว่ามีบทบาทสำคัญในการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะมองเวทนาในแง่ที่เป็นเหตุหรือในแง่ที่เป็นผลก็ตาม ถ้ามองจากแง่ที่เป็นเหตุ ก็จะเห็นว่า วิถีชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ ของมนุษย์ที่ปรากฏ เป็นผลให้เห็นในชีวิตประจำวันของแต่ละคน ก็เนื่องมาจากเหตุคือความสุขและความทุกข์ ความสุขและความทุกข์เป็นเหตุให้พวกเขาต้องดิ้นรนขวานขวายในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อให้ได้สุขหรือเพื่อหลีกเลี่ยง กำจัดหรือทำลายทุกข์นั้น หรือถ้ามองจากแง่ที่เป็นผล จะเห็นว่า วิถีทางแห่งชีวิตหรือชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ ของมนุษย์ล้วนเป็นไปเพื่อให้บรรลุผลคือการทำให้ได้มาซึ่งสุข และการที่จะให้หันไปเสียจากทุกข์

ชีวิตที่ดีหรือมาตรฐานของชีวิตในโลกแห่งปุถุชน ถือเอาสุขเวทนาเป็นเครื่องกำหนด และกำหนดเอาทุกขเวทนาเป็นเครื่องหมายของชีวิตที่ไม่ดี ต่ำ ไม่มีมาตรฐาน จากเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จึงเป็นเหตุที่สำคัญนำไปสู่ความเข้าใจที่มีความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น เช่น เข้าใจว่า ชีวิตที่ดีหรือที่พึงปรารถนาสูงสุดของมนุษย์คือการได้มา หรือได้ภรมย์ชื่นชมอยู่กับอารมณดีที่เป็นสุขเวทนา ซึ่งได้แก่สุขเวทนาที่เกิดจากด้านต่าง ๆ เช่น การเห็นรูปต่าง ๆ สิ่งต่าง ๆ ที่สวยงาม หรือการได้เห็นสิ่งต่างๆ หรือคนที่ต้องการเห็น ตลอดจนได้ครอบครองสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นด้วย การได้ฟังเสียงเพลงเพราะ ๆ หรือเสียงที่ต้องการฟัง การได้สูดกลิ่นหอมหรือกลิ่นที่ต้องการ การได้สัมผัสรสร้อย ๆ หรือรสตามที่ต้องการ การได้ถูกต้องสัมผัสสิ่งให้อ่อนนุ่มละมุนละไม นำสัมผัสหรือสิ่งที่ต้องการสัมผัส การได้อารมณดีดีหรือตามที่พอใจ เป็นต้น เมื่อได้อารมณดีที่มีสุขเวทนาเป็นที่ตั้ง เหล่านี้แล้วก็มีความพอใจ เชิดชู ลุ่มหลง หมกมุ่น พัวพัน สยบติดอยู่

อันที่จริง สุขเวทนาและทุกขเวทนานั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติของเหตุปัจจัยคือผัสสะ เวทนาจะน้อยหรือมากขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยในชั้นของผัสสะ แต่เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับมันว่า เราชอบพอใจ หรืออยากได้เวทนาที่เป็นสุขเวทนา และไม่ชอบ ไม่พอใจ หรือไม่อยากได้เวทนาที่เป็นทุกขเวทนา แล้วก็ถือเอาสิ่งที่เราชอบคือสุขเวทนาเป็นขั้นของชีวิตที่ดีหรือเป็นมาตรฐานของชีวิตไป ส่วนทุกขเวทนาซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ชอบ ถือว่าเป็นเครื่องหมายที่ไม่ดีหรือเลวทรามของชีวิตไป พร้อมกันนั้นก็สร้างวิถีทางต่าง ๆ ทฤษฎีต่าง ๆ หรือเงื่อนไขต่าง ๆ ขึ้นเพื่อให้ได้สุขเวทนา และเพื่อหนีทุกขเวทนา ทั้ง ๆ ที่สุขเวทนาหรือทุกขเวทนาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามกระแสของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ และเกิดขึ้น-

ตามขั้นตอนของมันไปจนตลอดสาย ไม่มีอะไรขัดขวางหรือทำให้มันยอมจำนนไม่ให้ดำเนินไปตามขั้นตอนของมันได้

พุทธปรัชญาถือว่า เวทนา ๓ (สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา) หรือ เวทนา ๕ (สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา) เป็นกระบวนการรับรู้ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย เพื่อเป็นแนวในการศึกษาและเข้าใจได้ง่ายขึ้น ผู้วิจัยจะเขียนตารางแสดงเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

ถ้าถือเอาผัสสะเป็นจุดศูนย์กลางอธิบายสาวไปหาเหตุปัจจัยอันเป็นเงื่อนไขต้นและสาวไปหาเหตุปัจจัยอันเป็นเบื้องปลายแล้ว จะเห็นว่า ผัสสะเกิดเพราะการประสมพร้อมของธรรม ๓ ประการ คือ อายตนะ(๖) อารมณ์(๖) และวิญญาณ(๖) ในธรรม ๓ ประการนั้น อายตนะและอารมณ์จัดเป็นรูป(กาย) วิญญาณจัดเป็นนาม(จิต) การประกอบกันเข้าหรือการทำงานร่วมกันของปรมัตถธรรมทั้ง ๒ คือรูป และนามนี้ จึงเกิดภาวะของชีวิตหรือความเป็นคนหรือสัตว์เป็นต้นขึ้นมา คำว่าคนหรือสัตว์เป็นเพียงสมมติบัญญัติขึ้น เรียกสภาวะของการทำงานร่วมกันของปรมัตถธรรมทั้ง ๒ นั้น

อนึ่ง ถ้าสืบสาวไปหาเบื้องปลายโดยเริ่มจากเวทนาแล้ว จะเห็นว่า เพราะผัสสะเกิด จึงทำให้เวทนาเกิด เพราะผัสสะเกิด และเวทนาเกิดจึงทำให้สัญญาเกิด เพราะผัสสะเกิด เวทนาเกิด และสัญญาเกิด จึงทำให้สังขารเกิด และเพราะมีสังขาร จึงทำให้เกิดกรรม คือกรรมที่เป็นอกุศล ที่เป็นกุศล และที่เป็นอภัยกตะ

ถ้าดูจากนัยเจตสิก ๕๒ ในพระอภิธรรมแล้ว ผัสสะ เวทนา สัญญา เป็นสหพสาธารณเจตสิก คือเจตสิกที่ประกอบจิตทั้งหมด และประกอบรวมในเจตสิกได้ทั้งหมดคือทั้งอกุศลเจตสิก (เจตสิกฝ่ายชั่วทำให้จิตเป็นอกุศล) ทั้งโสภณเจตสิก (เจตสิกฝ่ายดีทำให้จิตเป็นกุศล) เมื่อผัสสะ เวทนา และสัญญา ประกอบในฝ่ายอกุศลเจตสิกก็จะเป็นฝ่ายอกุศลหรือไม่ดีไปด้วย เมื่อประกอบในฝ่ายโสภณเจตสิก ก็จะเป็นกุศลหรือดีไปด้วย โดยเฉพาะตัวมันเอง ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่เป็นกุศลและอกุศล

ดังนั้น จุดเริ่มต้นของความคิดหรือความชั่ว เป็นกุศลหรืออกุศลนั้น เริ่มตรงที่สังขาร สังขารเป็นตัวปรุงแต่งจิตให้ดี ให้ชั่ว ให้เป็นกุศลหรืออกุศลขึ้นมา สังขารคือความนึกคิด เจตนา ความมุ่งหมาย หรือเจตจำนงของจิต ความนึกคิด เจตนา หรือเจตจำนงจะเป็นอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับความรู้ ความเห็น หรือความเข้าใจ สังขารจะเป็นไปตามแนวทางหรือสอดคล้องกับความรู้ ความเห็นหรือความเข้าใจนั้น ๆ สังขาร(ความนึกคิดหรือเจตจำนง)ที่เป็นไปตามความรู้-ความเห็นหรือความเข้าใจอันเป็นจุดเริ่มต้นนี้เอง นำไปสู่การลงมือกระทำ(กรรม)ที่เป็นทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง และทางใจบ้าง

ความรู้ ความเห็น หรือความเข้าใจที่เป็นต้นตอของสังขารนั้น แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย คือ

๑. ความรู้ที่ถูกต้อง หรือความเห็นที่ถูกต้อง และ
๒. ความรู้ที่ผิด หรือความเห็นที่ผิด

ความรู้ที่ถูกต้องหรือความเห็นที่ถูกต้อง

ความรู้ที่ถูกต้องหรือความเห็นที่ถูกต้องนั้น เป็นความรู้ตรงตามความเป็นจริง ความจริงที่เป็นที่มาของความรู้มี ๒ ระดับ คือ

๑. สมมติสังจะ ความจริงโดยสมมติ หรือความจริงโดยโวหาร และ
๒. ปรมัตถสังจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ หรือความจริงสูงสุดหรือจริงแท้

ความจริงในชั้นของสมมติสังจะนั้น เป็นความจริงตามขั้นตอนของการสมมติโดยมีมิตร่วมกัน หรือทำความตกลงกันไว้ เพื่อจะได้เป็นที่หมายรู้หรือใช้เรียกกร่วมกัน ใช้ให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ในด้านการทำงานร่วมกัน พบปะสังสรรค์ หรือการติดต่อสื่อสารระหว่างกันเป็นต้น ความจริงในชั้นสมมตินี้ เช่น คน สัตว์ สิ่งของ สวย งาม สุข ทุกข์ จน รวย ดี ชั่ว บ้าน เรือน โຕ้ะ เก้าอี้ เป็นต้น

ส่วนความจริงในชั้นปรมัตถ์นั้น เป็นความจริงตามความหมายสูงสุด ซึ่งเป็นความจริงขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะธรรม ความรู้ในชั้นปรมัตถ์สังจะ ทำให้สำเร็จประโยชน์สูงสุด คือการหยั่งรู้สังขธรรมที่จะทำให้ความหลงผิดและความยึดมั่นถือมั่น เป็นต้นสลายหมดไป ทำให้การเข้าไปปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้อย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริงของสิ่งนั้น การหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ทั้งมวลเกิดจากความรู้นี้เอง ปรมัตถ์สังจะหรือความจริงขั้นปรมัตถ์ธรรมนั้น เช่น รูปธรรม นามธรรม ผัสสะ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จิต เจตสิก อริยสัง ๔ และนิพพาน เป็นต้น

ความรู้ที่ผิดหรือความเห็นที่ผิด

ความรู้ที่ผิดหรือความเห็นที่ผิดนั้น เป็นความรู้ที่คลาดเคลื่อนหรือผิดไปจากความจริง ความรู้และความเห็นที่ผิดพลาดไปจากความจริง (ความจริง ๒ ชั้น) นำไปสู่ความหลงผิด ความเข้าใจผิดและการเข้าไปปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างผิดพลาด คือความรู้ผิดหรือความเห็นผิดนั้น ย่อมนำมาซึ่งการปฏิบัติอย่างผิดพลาดต่อความจริงทั้งในแง่ที่เป็นสมมติสังจะและในแง่ที่เป็นปรมัตถ์สังจะ เพราะการปฏิบัติที่ถูกต้องนั้น พุทธปรัชญาถือว่า ต้องตรงตามแง่ของความจริงชั้นนั้น ๆ อนึ่ง ความรู้ผิดหรือความเห็นผิดที่คลาดเคลื่อนไปจากความจริงนั้น ในพุทธปรัชญาเรียกว่า "วิปลาส"^๑ ซึ่งหมายถึงความเข้าใจ ความเห็น หรือความรู้ ที่คลาดเคลื่อน วิปลาสนี้ แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. สัญญาวิปลาส สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงความจำได้หมายรู้ผิดพลาดหรือคลาดเคลื่อนจากความจริง
๒. จิตวิปลาส จิตคลาดเคลื่อนคือมีความคิดผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากความจริง และ
๓. ทิฏฐิวิปลาส ทิฏฐิคลาดเคลื่อน คือมีความเห็นผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากความจริง

วิปลาสทั้ง ๓ ชั้นนี้ มีทั้งในชั้นหยาบ และชั้นละเอียด ในชั้นหยาบนั้น คือความหมายรู้ ความคิด และความเห็นที่ผิดจากความจริงเกี่ยวกับสมมติสังจะ ในชั้นละเอียด หมายถึงความหมายรู้-

ความคิด และความเห็นที่ผิดไปจากปรมาตมสังจะ เช่น มีความเห็นในสิ่งทั้งหลายที่ไม่เพียงว่าเที่ยง เป็นทุกขว่าเป็นสุข มิใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน ไม่งามว่างามเป็นต้น^๑

พุทธปรัชญายอมรับความสำคัญของความจริงทั้งสองชั้นนี้ คือ ทั้งในชั้นของสมมติสังจะ และ ในชั้นของปรมาตมสังจะ ความรู้ที่ถูกต้องและความเห็นที่ถูกต้อง ตลอดจนการใช้ความรู้และความเห็น ที่ถูกต้องตรงตามขั้นตอนของความจริงแต่ละชั้นนั้นเป็นสิ่งจำเป็น เช่นความรู้ที่ตรงตามชั้นของสมมติสัง จะ อาจจะไม่จำเป็นในชั้นปรมาตมสัง แต่มีความจำเป็นในระดับหนึ่ง ในระดับนั้น จะไม่อาศัยความจริง ในระดับสมมติสังจะเป็นฐานเดินหรือเป็นเครื่องมือไม่ได้ จะเห็นว่า การรับรู้โลกหรือการเข้าไปเกี่ยว ข้องกับโลกโดยทั่วไปนั้น เป็นการเกี่ยวข้องหรือรับรู้โลกในระดับของสมมติสังจะเกือบทั้งหมด แม้การ เข้าใจปรมาตมธรรมบางครั้งก็ต้องอาศัยคำพูดหรือสัญลักษณ์อันเป็นการแสดงของชั้นสมมติสังจะเป็น เครื่องมือเป็นเบื้องต้นแรกก่อน ถึงอย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญา จะสอนให้ยอมรับความจริงตามขั้นแห่งชั้น นั้น ๆ และให้ใช้ให้ถูกต้องตามขั้นนั้น ๆ ก็ตาม แต่ก็ไม่ให้ยึดถือหรือหลงติดแน่นอยู่กับขั้นต่อนั้น ๆ ข้อความ เช่นนี้มีปรากฏอยู่ในพุทธปรัชญาหลายแห่ง เช่น

"ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ขัดแย้งกับโลก โลกต่างหากขัดแย้งกับเรา อัมมวาที(ผู้พูดตาม- ธรรม) ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก สิ่งใดที่บัณฑิตในโลกสมมติกันว่ามี เราก็กล่าวสิ่งนั้น ว่าไม่มี สิ่งใดที่บัณฑิตในโลกสมมติกันว่ามี เราก็กล่าวสิ่งนั้นว่ามี เหล่านี้ เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุตติ เป็นโลกโวหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตลาคติใช้พูดจา แต่ไม่ยึดติด"^๒

"... ภิกษุผู้เป็นอรหันตชินสพ... จะพึงกล่าวว่า ฉันพูดดังนี้ก็ดี เขาพูดกับฉันก็ดี เธอ เป็นผู้ฉลาดรู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันอยู่ในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโวหารนั้น"^๓

"นี่แน่मार ท่านจะมีความเห็นยึดถือว่า เป็นสัตว์ได้อย่างไร ในสภาวะที่เป็นเพียงกอง แห่งสังขารล้วน ๆ จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย เปรียบเหมือนว่า เพราะคุณสมบัติประกอบเข้าด้วย กัน ศัพท์ว่า"รถ"ย่อมมีฉันใด เมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ สมมติว่าสัตว์ย่อมมีฉันนั้น"^๔

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกกันว่า โลก โลก ดังนี้ ด้วยเหตุเพียงไร จึงมีโลก หรือ บัญญัติเรียกว่าโลก... ทุกระสมทธี ที่ไคมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมที่พึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ-

คำว่า"สิ่งทั้งหลายหรือสรรพสิ่ง"ในโลกนั้น พุทธปรัชญาสรุปหรือวิเคราะห์หลงเหลือที่เป็นต้นเค้า จริง ๆ เพียงแค่ ๖ อย่าง คือ (๑) ตา-รูป (๒) หู-เสียง (๓) จมูก-กลิ่น (๔) ลิ้น-รส (๕) กาย-โณฐัพพะ และ(๖) ใจ-ธรรมารมณ์ ความเป็นไปของ ๖ อย่างนี้ คือความเป็นไปของโลก ทั้งหมด หรือโลกทั้งหมดแตกแขนงออกไปจาก ๖ อย่างนี้ การรู้จักสิ่งที่เป็น ๖ อย่างนี้ตามความเป็นจริง เท่ากับรู้จักโลกทั้งหมดตามความเป็นจริง ดังนั้น ความเกิดหรือความดับของโลกเกิดที่ตรง ๖ อย่างนี้ ดังนั้น การศึกษาโลก การคุ้มครองโลก และการดับ โลกจึงต้องเริ่มที่จุดนี้ ไม่ใช่แสวงหา ในที่อื่น (ดู สัง. สผา. ๑๘/๒๔/๑๓ , ๑๒๘-๒๘/๘๖ , ๑๕๖-๗/๑๐๘ , ๒๐๗-๘/๑๔๗-๗๑)

๑ อัง. จตุก. ๒๑/๔๘/ ๖๗ ขุ. ปฎิ. ๓๑/๕๒๕/๓๐๐

๒ ที. สี. ๘/๓๑๒/๓๒๐

๓ สัง. ส. ๑๕/๖๕/ ๑๘

๔ สัง. ส. ๑๕/๕๕๔/๑๘๐

ในพระสูตร ได้แสดงกระบวนการรับรู้และขั้นตอนที่นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของจริยธรรมไว้ในที่หลายแห่ง เช่น

"... ผัสสะเกิดขึ้น เพราะอาศัยนามรูป ความยึดถือมีความปรารถนาเป็นต้นเหตุ เมื่อความปรารถนาไม่มี ความถือว่าของเราไม่มี เมื่อรูปไม่มี ผัสสะจึงไม่ถูกต้อง"

"... ความยึดถือมีความปรารถนาเป็นต้นเหตุ ตัณหาเรียกว่าความปรารถนา ได้แก่ ราคะ สราคะ ฯลฯ อภิชชา โลภะ อกุศลมูล ชื่อว่าความยึดถือ ได้แก่ความยึดถือ ๒ ประการ คือ ความยึดถือด้วยตัณหา และความยึดถือด้วยทวิฐฐิ"

"... เมื่อความปรารถนาไม่มี ความยึดถือว่าของเราจึงไม่มี ... ตัณหาได้แก่ ราคะ สราคะ ฯลฯ อภิชชา โลภะ อกุศลมูล ชื่อว่าความยึดถือว่าของเรา ได้แก่ความยึดถือว่าของเรา ๒ อย่าง คือ ถือว่าของเราด้วยตัณหา และถือว่าของเราด้วยทวิฐฐิ ฯลฯ เมื่อความปรารถนาไม่มี ไม่ปรากฏ ความถือว่าของเราจึงไม่มี ไม่ปรากฏ ความถือว่าของเราเป็นอันตัดขาด ระวังบ ทำไม่ให้เกิด เผาเสียแล้วด้วยญาณ"^๑

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปแลมีอยู่ เพราะถือมันในรูป เพราะยึดมันในรูป ทวิฐฐิจึงเกิดขึ้น ... เมื่อเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ มีอยู่ เพราะถือมัน เพราะยึดมันในเวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณ ทวิฐฐิจึงเกิดขึ้น ... ความจริงรูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง เมื่อรูปไม่เที่ยง ฯลฯ วิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ก็ไม่ควรมีทวิฐฐิ(ความเห็นผิด)อย่างนั้น"^๒

"ดูกรคฤหบดี รูปธาตุ... เวทนาธาตุ... สัญญาธาตุ... สังขารธาตุ เป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณ ก็แหละบุคคลมีวิญญาณพัวพันด้วยราคะในรูปธาตุ... ในเวทนาธาตุ... ในสัญญาธาตุ... ในสังขารธาตุ บุคคลนั้น ท่านกล่าวว่ามีที่อยู่อาศัยเที่ยวไป ดูกรคฤหบดี ก็บุคคลไม่มีที่อยู่อาศัยเที่ยวไปอย่างไร ดูกรคฤหบดี ความพอใจ ความกำหนด ความเพสิดเพสิด ความทะยานอยาก ความเข้าไปถึงความยึดมั่น อันเป็นที่ตั้งที่อยู่อาศัยแห่งจิต เหล่าใดในรูปธาตุ... ในเวทนาธาตุ... สัญญาธาตุ... สังขารธาตุ... วิญญาณธาตุ ความพอใจเป็นต้นเหล่านั้น อันพระคฤหบดีได้แล้ว ตัณหารากชาติแล้ว ทำให้เป็นตาลยอดด้วน กระทำไม่ให้มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น พระคฤหบดีอันบัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้ไม่มีที่อยู่อาศัยเที่ยวไป ... ดูกรคฤหบดี บุคคลมีที่พักเที่ยวไป เพราะขานไป และพัวพันในรูป... ในเสียง... ในกลิ่น... ในรส... ในโผฐัพพะ... ในธรรมารมณ์ อันเป็นนิมิตรและเป็นที่พัก ดูกรคฤหบดี บุคคลเป็นผู้มีที่พักเที่ยวไปอย่างนี้แล... ดูกรคฤหบดี บุคคลเป็นผู้ไม่มีที่พักเที่ยวไปอย่างไร...

* ความปรารถนา คือตัณหา และความยึดถือคืออุปาทาน ซึ่งได้แก่ ราคะ สราคะ ฯลฯ อภิชชา โลภะ และอกุศลมูล จัดเป็นสังขารที่เกิดมาจากความรู้และความเข้าใจผิดในธรรมชาติของรูปนาม เมื่อความเข้าใจผิดหรือความรู้ผิดในรูปและนามโดยอิงอาศัยรูปและนามนั้นเองปรุงแต่งจิต ก็จะทำให้เกิดพฤติกรรมทางกาย วาจาและความคิดในช่วงที่เป็นขั้นต่อมาผิดไปด้วยในทางตรงกัน ถ้าสังขารเป็นไปตามความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ก็จะทำให้เกิดพฤติกรรมทางกาย วาจา และความคิดขั้นต่อมาถูกต้องด้วย

ก็เลสเป็นเหตุขานไปและพัวพันในรูป... ในเสียง... ในกลิ่น... ในรส... ในโผฏฐัพพะ... ในธรรมารมณ์ อันเป็นนิมิตรและที่ทัก อันพระตถาคตละได้แล้ว ตัดขาดแล้ว..."^๑

"ดูกรท่านสาริปุตระ จักขุเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรูป รูปเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจักขุหรือ ฯลฯ ใจเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวธรรมารมณ์ ธรรมารมณ์เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวใจหรือ "

"ดูกรท่านโกณฑัญญะ จักขุเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรูป รูปเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจักขุหาไม่ได้ ความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปทั้ง ๒ นั้น เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในจักขุและรูปนั้น ฯลฯ ใจเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของธรรมารมณ์ ธรรมารมณ์เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของใจหาไม่ได้ ความพอใจรักใคร่อันเกิดขึ้นเพราะอาศัยใจและธรรมารมณ์ทั้ง ๒ นั้นเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในใจและธรรมารมณ์นั้น เหมือนโคค้ำกับโคขาว เขาผูกติดกันด้วยสายทามหรือเชือกเส้นเดียวกัน โคค้ำไม่เกี่ยวเนื่องกับโคขาว โคขาวไม่เกี่ยวเนื่องกับโคค้ำสายทามหรือเชือกนั้น เป็นเครื่องเกี่ยวเนื่องในโคทั้งสองนั้น... ดูกรท่านโกณฑัญญะ พระเนตรของพระผู้มีพระภาคมีอยู่แท้ แต่พระองค์ไม่มีความพอใจรักใคร่เลย พระองค์มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ฯลฯ พระมนัสของพระผู้มีพระภาคมีอยู่แท้ แต่พระองค์ไม่มีความพอใจรักใคร่ พระองค์มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว"^๒

"... เมื่อมีสุขเวทนาหรืออุกฺขเวทนากระทบ ก็ยินดีพอใจในสุขเวทนา เมื่อไม่มีสุขเวทนาแต่มีทุกขเวทนา หรืออุกฺขทุกขเวทนากระทบเข้า ก็เศร้าโศก ลำบากใจ รำพัน คร่ำครวญ ตบออก ผู้ที่มีได้อบรมกายอบรมจิต ย่อมถึงความหลงใหลในสุขเวทนา สุขเวทนาย่อมครอบงำจิตตั้งอยู่ และแม้ทุกขเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ครอบงำจิตใจของเขาตั้งอยู่ เพราะมีได้อบรมกายและอบรมจิตทั้งสองอย่างนี้แล ส่วนผู้ที่มิกายและจิตอบรมดีแล้ว แม้มีสุขเวทนา หรืออุกฺขเวทนากระทบเข้าก็ไม่ยินดี พอใจ สยบติดอยู่ในสุขเวทนา หรือทุกขเวทนาเกิดขึ้น หรืออุกฺขทุกขเวทนากระทบเข้าก็ไม่เศร้าโศก ไม่ลำบากใจ ไม่คร่ำครวญ ไม่ตบออก เพราะทุกขเวทนา เพราะเหตุที่ได้อบรมกาย แม้สุขเวทนาเกิดขึ้นก็ไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่ เพราะเหตุที่ได้อบรมจิต แม้ทุกขเวทนานั้นเกิดขึ้นก็ไม่ครอบงำจิตตั้งอยู่"^๓

"... พอเห็นรูป สติก็หลุด ค้ำยงัวไสใจแต่มิตหมายที่นารัก แล้วก็มิจิตกำหนดจิตใจ เสวยอารมณ์แล้วก็สยบติดอยู่กับอารมณ์นั้น เวทนาทั้งหลายอันเกิดขึ้นจากรูปก็ขยายตัวเพิ่มขึ้นจิตของเขาก็ถูกกระทบกระทั่งด้วยความอยากและความก้าวร้าว เมื่อสั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ย่อมไกลจากนิพพาน... พอได้ยินเสียง... พอได้กลิ่น... พอรู้รส... พอถูกต้องโผฏฐัพพะ... พอรู้ธรรมารมณ์ สติก็หลุด ฯลฯ ชื่อว่าย่อมไกลจากนิพพาน ... เมื่อเห็นรูปก็ไม่ติดในรูป ด้วยมีสติตั้งมั่นอยู่ ไม่ติดใจ เสวยเวทนา ก็ไม่สยบติดอยู่กับอารมณ์นั้น เขามีสติดำรงตั้งมั่น แม้เห็นรูป เสวยเวทนา ทุกข์ก็ไม่มี ไม่มีการสั่งสมทุกข์ เมื่อไม่สั่งสมทุกข์อยู่อย่างนี้ ชื่อว่าย่อมไกล-

๑ ส.ช. ๑๗/๑๒-๑๘/๑๐-๑๑ , ๒๖/๑๔

๒ ส.ง. สหา. ๑๘/๒๕๕-๘/๒๑๕-๖

๓ ม. ม. ๑๔/๔๐๔/๓๖ ๓

นิพพาน... เมื่อได้ยินเสียง... เมื่อได้กลิ่น... เมื่อสัมผัส... เมื่อถูกต้องโณฐัพพะ...
เมื่อรู้ธรรมารมณ์ ก็ไม่ติดอยู่ในธรรมารมณ์ด้วยสติมั่นคง ฯลฯ ชื่อว่าอยู่ใกล้นิพพาน"^๑

สังขารนี้ ถ้าจะมองจากแนวพระอภิธรรมแล้ว สังขารก็คือเจตสิก ๕๒* ซึ่งอาจจะแยกย่อย
เป็นได้ดังนี้

๑. อัญญาเจตสิก ๑๓ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ
วิตก วิจารณ์ อธิโมกษ์ วิริยะ ปิติ และฉันทะ เป็นเจตสิกที่เป็นไปได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ในเจตสิก ๑๓
อย่างนี้ ๗ อย่างแรก คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ เป็นเจตสิก
ที่เกิดขึ้นกับจิตทุกดวง ไม่ว่าจะ เป็นจิตที่เป็นฝ่ายอกุศลหรือกุศล ส่วนที่เหลืออีก ๖ คือ วิตก วิจารณ์
อธิโมกษ์ วิริยะ ปิติ และฉันทะ เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทั่ว ๆ ไปทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่วเช่นเดียวกัน แต่
ไม่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง

๒. อกุศลเจตสิก ๑๔ คือ โมหะ อหิริกะ อโนอัปปะ อุทธัจจะ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ
อัสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มัทธะ และวิจิกิจฉา เป็นเจตสิกที่เป็นอกุศล อกุศลเจตสิกทั้ง ๑๔ นี้
ประกอบกับจิตใด จะทำให้จิตนั้นเป็นอกุศลจิต อกุศลเจตสิกทั้ง ๑๔ ดวงนี้ เจตสิก ๔ อย่างแรก คือ
โมหะ อหิริกะ อโนอัปปะ และอุทธัจจะ เป็นอกุศลเจตสิกที่เกิดร่วมในอกุศลจิตทั้งหมด ส่วนอกุศล-
เจตสิก ๑๐ อย่างที่เหลือ เกิดพร้อมกับอกุศลจิตบางดวง ไม่ทั่วไปแก่ออกุศลจิตทั้งหมด

๓. โสภณเจตสิก ๒๔ คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตอัปปะ อโลภะ อโทสะ ศตวรรษัตถตา กาย-
ปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูทุตา จิตตมูทุตา กายกัมมัฏฐตา จิตตกัมมัฏฐตา
กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ กรณา
มูหิตา และปัญญา เป็นเจตสิกที่ดีงาม โสภณเจตสิก ๒๔ นี้ เกิดกับจิตใด จะทำให้จิตนั้นเป็นกุศล
และอัพยาทตะ ในโสภณเจตสิก ๒๔ อย่างนั้น โสภณเจตสิก ๑๔ อย่างแรก คือ ศรัทธา ฯลฯ จิตต-
ชุกตา เป็นเจตสิกที่เกิดร่วมในกุศลจิตและอัพยาทตจิตทุกดวง ส่วนโสภณเจตสิก ๖ อย่างที่เหลือ
เกิดร่วมกับจิตที่ดีงามบางดวง ไม่เกิดกับจิตที่ดีงามทุกดวง

ข้อสังเกตเพิ่มเติมบางประการ

ข้อสังเกตเกี่ยวกับสังขาร

ข้อความในพระสูตรหลายแห่งบ่งถึงว่า สังขารกับเจตนาใช้ในความหมายอย่างเดียวกัน
สังขารคือเจตนา และสังขารหรือเจตนาเป็นตัวกรรม เจตนาที่ใช้ในพระสูตรกับเจตนาเจตสิกใน
พระอภิธรรมใช้ในความหมายที่แตกต่างกัน คือเจตนาในพระสูตรหมายถึงสังขาร และสังขารหมายถึง
เจตสิก ๕๒ ทั้งหมด ส่วนเจตนาเจตสิกในพระอภิธรรมนั้น เป็นเพียงเจตสิกอย่างหนึ่งในเจตสิก
จำนวน ๕๒

๑ สัง. สฬา. ๑๔/๑๓๔ / ๔๐

* ดูเพิ่มเติม เจตสิก ๕๒ หน้า ๑๖๓

สังขารนั้น เกิดเพราะมีเหตุปัจจัย จะเกิดขึ้นตามลำพังโดยไม่มีเหตุปัจจัยไม่ได้ เหตุปัจจัยในชั้นที่ทำให้เกิดสังขาร คือ ผัสสะ เวทนา และสัญญา (ส่วนในชั้นของผัสสะ มีอายตนะ อารมณฺ์ และวิญญาณเป็นเหตุปัจจัย เกิดของผัสสะ ในชั้นของวิญญาณ มีอายตนะ และอารมณฺ์เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดวิญญาณ) ถ้าเรียงลำดับตั้งแต่ชั้นของวิญญาณจนถึงชั้นของสังขาร จะได้รูปดังนี้

	ชั้นของวิญญาณ	ชั้นของผัสสะ	ชั้นของสังขาร
จักขุ + รูปารมณฺ์ →	จักขุวิญญาณ →	จักขุสัมผัส	+ จักขุสัมผัสชาเวทนา + รูปสัญญา → รูปสัญญาเจตนา
โสตตะ + สัททารมณฺ์ →	โสตวิญญาณ →	โสตสัมผัส	+ โสตสัมผัสชาเวทนา + สัททสัญญา → สัททสัญญาเจตนา
ฆานะ + คันธารมณฺ์ →	ฆานวิญญาณ →	ฆานสัมผัส	+ ฆานสัมผัสชาเวทนา + คันธสัญญา → คันธสัญญาเจตนา
ชีวหา + รสอารมณฺ์ →	ชีวหาวิญญาณ →	ชีวหาสัมผัส	+ ชิวหาสัมผัสชาเวทนา + รสสัญญา → รสสัญญาเจตนา
กาย + โผฏฐัพพารมณฺ์ →	กายวิญญาณ →	กายสัมผัส	+ กายสัมผัสชาเวทนา + โผฏฐัพพ → โผฏฐัพพ.
มโน + ธัมมารมณฺ์ →	มโนวิญญาณ →	มโนสัมผัส	+ มโนสัมผัสชาเวทนา + ธัมมสัญญา → ธัมมสัญญาเจตนา

กระบวนการรับรู้ในชั้นของวิญญาณ และในชั้นของผัสสะ เป็นกระบวนการรับรู้ตามธรรมชาติ กระบวนการรับรู้ในชั้นของสังขาร เป็นชั้นของการปรุงแต่งอารมณฺ์ ซึ่งมีผัสสะ เวทนา และสัญญา เป็นฐานรองรับ และมีอกุศลธรรมและกุศลธรรมเป็นตัวกำหนดคุณภาพ

ถึงอย่างไรก็ตาม ถ้าแบ่งประเภทตามอารมณฺ์ที่เกิด ก็มี ๖ ประเภท มีรูปสัญญาเจตนาเป็นต้น ถ้าแบ่งตามคุณภาพของมัน ก็เป็น ๓ คือกุศลสังขาร อกุศลสังขาร และอัพยาगतสังขาร สังขารที่เป็นกุศลหรืออกุศลนั้น ก็เนื่องจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เป็นเช่นนั้น ถ้าพิจารณาตามแนวของพระสูตร จะเห็นว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้สังขารเป็นกุศลหรืออกุศลมีหลายอย่าง, เช่น อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นต้น เป็นเหตุปัจจัยของอกุศลสังขาร บางแห่งก็ระบุชัดเจนไปว่า อกุศลมูลหรืออกุศลเหตุ ๓ คือโลภะ โทสะ และโมหะ เป็นเหตุปัจจัยของอกุศลสังขาร และบางแห่งได้แสดงว่า ความรู้หรือความเข้าใจผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เป็นเหตุปัจจัยของอกุศลสังขาร เป็นต้น ในฝ่ายที่เป็นกุศลสังขารก็เช่นเดียวกัน คือ บางที่ก็กล่าวว่ กุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ บางที่ก็กล่าวว่ สัมมาทิฏฐิ และบางที่ก็กล่าวว่ ปัญญาหรือวิชชา เป็นเหตุปัจจัยของกุศลสังขาร

ถ้าพิจารณาตามแนวพระอภิธรรมแล้ว จะเห็นว่า ในพระอภิธรรมนั้น เรียกสิ่งที่ปรุงแต่งจิตว่าเจตสิก ไม่เรียกว่าสังขาร เจตสิกคือธรรมชาติที่ประกอบจิตหรือปรุงแต่งจิตให้เป็นอกุศลหรือกุศล เจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นอกุศลคืออกุศลเจตสิก ๑๔ และเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลคือโสภณเจตสิก ๒๔ เจตสิกเหล่านี้ ถ้าสืบสาวไปหาต้นเค้าของมันจริง ๆ แล้วก็จะเห็นว่า รากเง้าของอกุศลเจตสิก ก็คือโลภะ โทสะ และโมหะ และโลภะ โทสะ และโมหะถ้าสืบค้นเข้าไปจริง ๆ แล้ว ก็นับเนื่องมาจากอวิชชา ส่วนรากเง้าของโสภณเจตสิก ก็คือกุศลมูล ๓ คืออโลภะ อโทสะ และอโมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะทั้ง ๓ นี้ถ้าสืบค้นให้ลึกเข้าไปก็เป็นสิ่งที่นับเนื่องมาจากวิชชาหรือปัญญา ตามนัยดังกล่าวนี้ก็ได้ต่างไปจากที่แสดงไว้ในพระสูตร

อนึ่ง ในชั้นของสังขารนี้ สังขารมีเหตุปัจจัยอันเป็นทางเดินของกระบวนการรับรู้ ๓ ประการ คือผัสสะ เวทนา และสัญญา ใน ๓ อย่างนี้ จะเห็นว่าเวทนา และสัญญามีบทบาทสำคัญมาก-

คือแนวทางเดินหรือกระบวนการของสังขาร หากมีแต่ผัสสะ ไม่มีเวทนาและสัญญา กระบวนการ
ในชั้นของสังขารก็จะเป็นไปไม่ได้

ในธรรม ๒ อย่างนี้คือเวทนาและสัญญา เวทนานับว่าเป็นช่วงหัวข้อต่อแรกที่เป็นเหตุให้
สังขารเป็นไปในทางใด คือเป็นอกุศล กุศล หรืออัพยากตะ ส่วนสัญญานั้นแม้ตัวมันเองจะเป็นผล
ที่สืบเนื่องมาจากเหตุคือผัสสะและเวทณาก็ตาม แต่อีกแนวทางหนึ่งก็จะเป็นตัวหนุนเวทนาและสังขาร
ที่สำคัญ ความผันพิศดารหรือความเป็นไปในรูปต่าง ๆ อย่างสลับซับซ้อนของเวทนาและสังขารก็
เพราะอาศัยสัญญาเป็นตัวหนุนหรือคำจูงให้เป็นไป ถ้าไม่มีสัญญา เวทนาและสังขารจะผันพิศดารไป
เป็นต่าง ๆ ไม่ได้

ถึงอย่างไรก็ตาม ช่วงของเวทนาเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของกระบวนการรับรู้ในชั้นของสังขาร
คือกระบวนการรับรู้ของการทำงานร่วมกันของกายและจิตจะ เจหรือเห็น เหนไปจากกระบวนการรับรู้ตาม
ธรรมชาติก็ตรงที่ช่วง เวทนา ช่วงเวทนานับว่าเป็นช่วงที่เป็นด่านสำคัญที่สุดที่ทำให้กระบวนการรับรู้
ดำเนินไปตามกระบวนการธรรมชาติหรือเบนออกไปนอกทางของธรรมชาติ โดยเฉพาะแล้ว สุขเวทนา
และทุกขเวทนาเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่เป็นเหตุทำให้กระบวนการรับรู้ตามธรรมชาติต้องเปลี่ยนไป ตัว-
อย่างเช่น เมื่อรับรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง (ผัสสะ) แล้ว จะเกิดความรู้สึก (เวทนา) ต่อสิ่งนั้น ความรู้สึกต่อ
สิ่งนั้น ถ้าเป็นความสบายใจ พูใจ ชื่นใจหรือไม่บีบคั้นก็เป็นสุขเวทนา ความรู้สึกสบายหรือเป็นสุข
ที่เกิดจากสิ่งนั้นมากกระทบจิต ก็ทำให้เกิดความพอใจ (ฉันทะ) ความกำหนัด (ราคะ) ความเพลิดเพลิน
(นันทิราคะ) ความอยากได้ (ตัณหา) ความอยากได้ทำให้เกิดความพัวพันยึดติด (อุปาทาน)* ความ
พอใจ ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความอยากได้ และความพัวพันยึดติดเป็นต้น เป็นกิเลสที่เป็น
อกุศลสังขาร ปรุงแต่งจิตโดยมีสุขเวทนาเป็นเหตุ จิตที่ถูกปรุงแต่งด้วยอกุศลสังขารเช่นนั้นก็พลอย
เป็นจิตที่เป็นอกุศลไปด้วย มีปัญหาว่า เมื่อคนเรากระทบกับอารมณ์หรือสิ่งที่ก่อให้เกิดสุขเวทนาแล้ว
ทำไมจึงต้องมีความอยากได้ และต้องเข้าไปพัวพันหลงยึดติดอยู่กับสุขเวทนานั้น อะไรเป็นเงื่อนไข
ของมัน พุทธปรัชญาถือว่า เงื่อนไขของความพอใจ ความกำหนัด ความเพลิดเพลิน ความทยานอยาก
และความยึดติดเป็นต้นนั้นคือความไม่รู้ (อวิชชา) หรือความเห็นผิด (มิจฉาทิฎฐิ) ซึ่งได้แก่ความไม่
รู้ธรรมชาติของสุขเวทนา ธรรมชาติของผัสสะ ธรรมชาติของวิญญาณ (จิต) ธรรมชาติของอารมณ์ ๖
คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อรรमारมณฺ์ แลธรรมชาติของอายตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย
ใจ (กาย) เป็นต้น เพราะความไม่รู้ธรรมชาติของสุขเวทนา จึงทำให้เห็นผิดไปว่า สุขเวทนาเป็น
สิ่งที่ดี ประเสริฐ น่าใคร่ และน่าต้องการเป็นต้น เพราะไม่รู้หรือมีความเห็นผิดเกี่ยวกับธรรมชาติ
ของผัสสะ ธรรมชาติของวิญญาณ ธรรมชาติของอารมณ์ ๖ ธรรมชาติของอายตนะภายใน ๖ เป็นต้น
จึงทำให้เข้าใจว่า มีตัวตน มีเรา มีเขา มีสัตว์ มีของเรา มีของเขา มีเราหรือเขาเป็นผู้เสพแล้ว
มีเราหรือเขาเป็นเจ้าของหรือเป็นผู้ครอบครอง เป็นต้นขึ้นมา เมื่อจิตถูกกระทบด้วยสุขเวทนาแล้ว-

* อุปาทาน มี ๔ คือ (๑) กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสต่าง ๆ
(๒) ทิฎฐูปาทาน ความยึดมั่นในทิฎฐิคือความเห็น ทฤษฎี หรือลัทธิต่าง ๆ (๓) สัมผัสอุปาทาน
ความยึดมั่นในสัมผัสและพรตว่าทำให้บริสุทธิ์ได้ และ (๔) อัตตวาหูปาทาน ความยึดมั่นในอัตตา สร้าง
ตัวตนขึ้นมายึดถือไว้ด้วยความหลงผิด

ก็ถูกปรุงแต่งหรือถูกครอบงำด้วยอกุศลธรรมโดยมีสุขเวทนาที่เกิดแต่อารมณ์หรือสิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นเองเป็นฐานเริ่มต้น สภาพอกุศลธรรมดังกล่าวเป็นสัมปยุตธรรมเข้ากับจิต ปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตาม

เวทนาอีกทางหนึ่ง คือทุกขเวทนา คือเมื่อรับรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วก็จะเกิดความรู้สึก (เวทนา) ต่อสิ่งนั้น ถ้าความรู้สึกนั้น เป็นความรู้สึกที่เป็นความบีบคั้น กดทับ ทดทุ และไม่สบาย เป็นต้น ก็เป็นทุกขเวทนา เมื่อความรู้สึกที่เป็นทุกขเวทนาเช่นนั้นมากกระทบจิตก็ทำให้เกิดการปรุงแต่งที่เป็นอกุศลสังขาร คือไม่พอใจ คับแค้น โกรธเคือง อยากทำลาย อยากหนีไปให้พ้น (ความอยากที่จะทำลายหรือหนีไปให้พ้นเสียเป็นความอยากชนิดหนึ่งซึ่งต่างจากความอยากในสุขเวทนา) ความไม่พอใจ ชื่นเคือง คับแค้น โกรธ อยากทำลาย หรืออยากหนีไปให้พ้นก็เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง เกิดจากความไม่รู้ หรือความเห็นผิดเช่นเดียวกัน คือไม่รู้หรือมีความเห็นผิดเกี่ยวกับธรรมชาติของทุกขเวทนาว่า มัน เป็นสิ่งที่น่าเกลียด ต่ำทราม เลว ไม่ดี และเป็นสิ่งที่ไม่พึงประสงค์ เป็นต้น ไม่รู้หรือมีความเห็นผิดเกี่ยวกับธรรมชาติของผัสสะ ธรรมชาติของวิญญาณ ธรรมชาติของอารมณ์ และธรรมชาติของอายตนะ เป็นต้น เมื่อไม่รู้ตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิดเข้าใจว่ามีตัวตน มีเรา มีเขา มีของเรา มีของเขา มีเราหรือเขาเป็นผู้เสพเสวย หรือมีเราหรือเขาเป็นเจ้าของหรือเป็นผู้ครอบครองขึ้นมา เป็นต้น อยากครอบครองหรือเป็นเจ้าของสุขเวทนา เพราะเกิดจากพื้นฐานความเข้าใจในเบื้องต้นว่า สุขเวทนาเป็นสิ่งที่ดี ประเสริฐ เลิศ หรือนำต้องการ และเพราะความเข้าใจว่า มีเราหรือเขา มีตัวตน หรือตนเป็นเจ้าของหรือครอบครองสิ่งที่เป็นสุขเวทนานั้น เป็นต้น ไม่อยากครอบครองหรือเป็นเจ้าของทุกขเวทนา เพราะเกิดจากความเข้าใจว่า ทุกขเวทนาเป็นสิ่งที่น่าเกลียด บีบคั้น ไม่น่า ไม่น่า น่าเกลียด เป็นต้น และเพราะเข้าใจว่า มีตน มีของเรา มีของเขา หรือตนเข้าไปเป็นเจ้าของหรือครอบครองทุกขเวทนานั้น

จะเห็นว่า คนเราจะเข้าไปปฏิบัติกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือเกี่ยวข้องกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งด้วยลักษณะ ทำให้อย่างไรนั้น หลังจากการรับรู้ในขั้นของเวทนาแล้ว สิ่งเริ่มแรกที่ปฏิบัติต่อสิ่งนั้น คือการปรุงแต่ง หรือเจตจำนง (สังขาร) ภายในจิต โดยมีสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาเป็นจุดเริ่มต้นนำไปสู่การมีกิเลสตัณหา กิเลสตัณหาเป็นตัวการปรุงแต่งให้เกิดกระบวนการรับรู้ใหม่ที่เบี่ยงเบนไปจากกระบวนการรับรู้ตามทางของธรรมชาติ กระบวนการรับรู้ที่เจหรือแยกออกไปจากกระบวนการธรรมชาตินี้ เรียกว่ากระบวนการแบบสังสารวัฏ หนึ่งกระบวนการรับรู้ นั้น ถ้าเป็นไปหรือดำเนินไปตามกระบวนการของธรรมชาติโดยไม่มีการปรุงแต่งที่เกิดจากสังขารให้เจหรือเบี่ยงเบนไปออกนอกทางแล้ว มันก็จะหยุดหรือจบอยู่แค่ที่ขั้นตอนของกระบวนการการรับรู้ นั้น ๆ แต่ถ้ากระบวนการรับรู้ นั้น ถูกปรุงแต่งโดยสังขารแล้ว มันก็ไม่หยุดอยู่เพียงแค่นั้น แต่มันจะเจหรือเบี่ยงเบนออกไปนอกทาง จะทำให้เกิดการปรุงแต่งที่นอกทางต่อไปอย่างสลับซับซ้อนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ดังนั้น สายสังสารวัฏ จึงเป็นสายที่วนไปวนมา เวียนไปเวียนมา เกิดแล้วเกิดอีกอย่างไม่มีจุดจบ

ส่วนกระบวนการธรรมอีกแบบหนึ่ง เป็นกระบวนการแบบวิวิฏฐะ กระบวนการแบบวิวิฏฐะ เป็นกระบวนการด้านรับรู้ของกายและจิตที่ดำเนินไปตามกระบวนการรับรู้เป็นธรรมชาติล้วน ๆ ไม่มีการปรุงแต่ง (สังขาร) ให้ เบี่ยงเบนหรือบิดเบือนด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา แม้ที่ช่วงของ เวทนา

จิตก็รับรู้เวทนานั้นตามความเป็นจริง ถึงกระทบเข้ากับสุขเวทนาที่เป็นที่ตั้งแห่งความนำใคร่นำพอใจ ก็ไม่ได้ลุ่มหลงระเริงติดอยู่ ถึงกระทบเข้ากับทุกขเวทนาอันเป็นที่ตั้งแห่งความคับแค้นขัดเคือง ก็ไม่หวั่นไหว วิตเคืองไปด้วยอำนาจกิเลสตัณหา เพราะวิชาคือความรู้ทำให้จิตรู้ถึงธรรมชาติของเวทนา ผัสสะ วิญญาณ อารมณ์ อายตนะ หรือนามรูปตามความเป็นจริง

อนึ่ง ถ้าจะสืบค้นถึงตัวกำหนดหรือตัวควบคุมกระบวนการรับรู้ ๒ สายนี้แล้ว จะเห็นว่า ตัวกำหนดหรือตัวควบคุมกระบวนการรับรู้ ๒ สายนี้ คือ อวิชชา และวิชชา อวิชชาเป็นตัวกำหนดกระบวนการรับรู้สายสังสารวัฏฏ์และวิชชาเป็นตัวกำหนดกระบวนการรับรู้สายวิวิฏฏ์ อวิชชาและวิชชา นั้นไม่ใช่เป็นตัวการที่กำหนดรู้เอง แต่อวิชชาและวิชชาเป็นธรรมที่สัมปยุตกับจิต จิตเป็นตัวกำหนดรู้ จะเห็นว่า กระบวนการรับรู้นี้ เริ่มตั้งแต่เบื้องต้นสุดคืออายตนะ และถึงปลายสุดคือสังขาร จะมีกาย และจิตเป็นแกนกลางหรือตัวยืนโรงที่สำคัญของส่วนอื่น ๆ ทั้งหมด แต่ในระหว่างธรรมทั้งสองคือกาย และจิตนี้ กายเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ไม่ได้ ส่วนจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ได้ แต่จิตจะเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ได้ ก็ต้องอาศัยกายเป็นฐานในการรู้ ถ้าเปรียบเทียบระหว่างธรรมทั้ง ๒ นี้แล้ว กาย ก็เป็นเสมือนโรงงานให้จิตทำงาน จิตจะทำงานไม่ได้ถ้าไม่มีกายเป็นโรงงาน จิตเป็นตัวรู้หรือกำหนดรู้ อวิชชาและวิชชาจึงเป็นสัมปยุตธรรมที่เกิดกับจิต ไม่ใช่เกิดกับกาย ดังนั้น ตัวกำหนดรู้คือ จิต จิตจะรู้หรือกำหนดรู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย เช่น ธรรมชาติของเวทนา ผัสสะ วิญญาณ อารมณ์ อายตนะ หรือนามรูปเป็นต้นได้ถูกต้องตามความเป็นจริงหรือไม่ขึ้นอยู่กับว่า สัมปยุตธรรมของจิตนั้น เป็นอวิชชาหรือวิชชา เช่นพระอรหันต์ทั้งหลาย มีวิชชาและจรณะสมบูรณ์แล้ว เพราะวิชชาจึงทำให้ รู้แจ้งในธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายมีธรรมชาติของกายและจิต (รูป-นาม) เป็นต้นตามความเป็นจริงว่า ไม่ใช่ชัฏตา ไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่เป็นสิ่งที่อยู่ในอำนาจหรืออยู่ในความครอบครองของเราหรือของใคร ๆ สภาพของมัน เป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา วิชชาทำให้รู้แจ้งในธรรมชาติของผัสสะและเวทนาว่า สุขเวทนาและทุกขเวทนาชั้นต่าง ๆ เป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจเหตุและปัจจัยคือผัสสะระดับต่าง ๆ และระดับชั้นต่าง ๆ ของผัสสะนั้น ก็เกิดตามอำนาจเหตุปัจจัยคือระดับชั้นต่าง ๆ ของอารมณ์ ^{*}ที่มากกระทบอายตนะภายใน ๖ เพราะมีเหตุปัจจัยอย่างนั้น ๆ สุขเวทนาและทุกขเวทนาจึงต้องเกิดขึ้นอย่างนั้น มันไม่ดีหรือเลว มันไม่ได้ เป็นบุญหรือบาป มันไม่ได้เกิดขึ้นเพื่อเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดพอใจ เพื่อความเพลิดเพลิน เพื่อความอยากได้ ตลอดจนเพื่อเป็นที่ตั้งแห่งความยึดติดของใคร ทั้งไม่ใช่เกิดขึ้นเพื่อเป็นที่ตั้งแห่งความไม่ปรารถนา ความขัดเคือง หรือความโกรธแค้นของใคร ๆ (เช่นเดียวกับเหตุการณ์ในธรรมชาติอื่น ๆ เช่น ฝนตกหรือฝนแล้งเป็นต้น มันเกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยของธรรมชาติ เมื่อเหตุปัจจัยพร้อมมันก็ตก หรือแล้งตามเงื่อนไขของเหตุปัจจัยนั้น ๆ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับว่า ที่เป็นเช่นนั้นเพื่อความพอใจหรือโกรธเคืองของใคร ความพอใจหรือโกรธเคืองเป็นเรื่องของคนแต่ละคน ซึ่งอาจจะพอใจหรือโกรธเคืองก็ได้กับธรรมชาติที่เกิดขึ้นเช่นนั้น ด้วยเงื่อนไขบางอย่างของตนเอง)

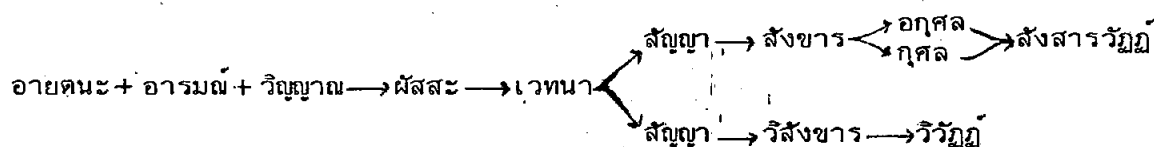
* ดูเพิ่มเติม ธรรมชาติของกาย หน้า ๓๒ ลักษณะของกาย หน้า ๔๓ และธรรมชาติของจิต หน้า ๔๔

** ดูเพิ่มเติม ปัญจารมณ์ หน้า ๒๑๘ และอารมณ์ในมโนทวาร หน้า ๑๘๕

เมื่อจิตกำหนดรู้ด้วยวิชาอย่างนี้ ความพอใจ ความอยากได้ ความยึดถือด้วยความหลงผิด ก็จะไม่มีโอกาสเกิดขึ้นเพื่อปรุงแต่งอารมณ์ให้เจหรือเบนออกไปนอกทางได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ทำให้กระบวนการรับรู้ตามธรรมชาติดำเนินไปถึงที่สุดของกระบวนการธรรมทุก ๆ ครั้งที่รับรู้อารมณ์ ไม่มีการเข้าไปพัวพันหรือหลงยึดติดอยู่กับอารมณ์อันเป็นเหตุให้เกิดภพเกิดชาติสืบต่อไป

กระบวนการรับรู้แบบสังสารวัฏฏ์และวิวัฏฏ์ อาจเขียนให้เห็นได้ง่าย ดังนี้

กระบวนการทำงานของจิตแบบสังสารวัฏฏ์ จะเป็นกระบวนการที่ดำเนินสืบต่ออย่างไม่มีจุดจบ คือสังขารจะปรุงอารมณ์ให้เป็นอกุศลหรือกุศลด้วยอำนาจวิชา ก่อให้เกิดกรรมที่เป็นอกุศลกรรมและกุศลกรรม อกุศลกรรมและกุศลกรรมเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลและการเสวยผลของอกุศลกรรมและกุศลกรรมนั้น และผลของกรรมนั้นนั่นเองเป็นเหตุให้เกิดกิเลสและการกระทำกรรมต่อ ๆ ไปในวนของกิเลส กรรม และวิบากอย่างไม่มีจุดจบ แต่ถ้ากระบวนการดำเนินไปตามแบบวิวัฏฏ์ ก็จะเป็นกระบวนการรับรู้ตามธรรมชาติที่ตัดเงื่อนของกิเลสตัณหาที่ก่อให้เกิดอกุศลกรรมและกุศลกรรม ตลอดจนภพชาติต่อ ๆ ไป

กระบวนการรับรู้แบบสังสารวัฏฏ์ แยกเป็น ๒ สาย คือ สายแรกเป็นสายของอกุศลกรรม และสายที่ ๒ เป็นสายกุศลกรรม ทั้ง ๒ สายนี้ยังต้องวนเวียนพัวพันอยู่ในสังสารวัฏฏ์ เหตุที่ยังตัดรากเง่าคืออวิชชายังไม่ได้ ในกรณีแรก คืออกุศลกรรมมีรากเง่ามาจากอวิชชานั้นเห็นได้ง่ายและไม่เป็นปัญหา แต่ในกรณีที่ ๒ คือกุศลกรรมยังมีรากเง่าคืออวิชชาอยู่นั้น เป็นปัญหาที่น่าคิด เพราะว่ากุศลกรรม ไม่น่าจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอวิชชาแต่อย่างใด น่าจะเกี่ยวข้องกับวิชชามากกว่า ดังนั้น ข้อที่ควรทำความเข้าใจก็คือ ในพุทธปรัชญานั้น ถือว่า ความต้องการ ความอยากได้ หรือความอยากมีอยากเป็น (ไม่ว่าจะเป็นชั้นมนุษย์สมบัติหรือสวรรค์สมบัติ เป็นต้นก็ตาม) นั้นเป็นตัณหา ตัณหาทั้งหมดล้วนมีอวิชชาเป็นมูลทั้งสิ้น ตัณหานั้น เมื่อแบ่งตามอารมณ์ที่เกิด มี ๖ ประเภท คือ (๑) รูปตัณหา ความอยากในรูป (๒) สัทตตัณหา ความอยากในเสียง (๓) คันธตัณหา ความอยากในกลิ่น (๔) รสตัณหา ความอยากในรส (๕) โผฏฐัพพตัณหา ความอยากในโผฏฐัพพะ และ (๖) อัมมตัณหา ความอยากในธรรมารมณ์ ตัณหาเมื่อแบ่งโดยอาการ ก็แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ (๑) กามตัณหา ความอยากได้อารมณ์หรือสิ่งต่าง ๆ ที่สนองความต้องการทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ (๒) ภวตัณหา ความอยากได้ในทางอยากมีอยากเป็น ความอยากมีอยากเป็นนั้นอาจไปสัมพันธ์กับภาวะของชีวิตในรูปต่าง ๆ หรือแนวต่าง ๆ ตลอดจนจนอยากให้ภาวะของชีวิตที่สัมพันธ์อยู่กับความเป็นไปในรูปต่าง ๆ นั้นดำรงอยู่ยั่งยืนตลอดไป ภาวะของชีวิตในรูปต่าง ๆ นั้น นอกจากหมายถึงชีวิตของมนุษย์แล้ว ยังหมายกว้างคลุมไปถึงภาวะของชีวิตของเทพชั้นต่าง ๆ ของรูปพรหมชั้นต่าง ๆ และของอรุรูปพรหมชั้นต่าง ๆ ด้วย (๓) วิภวตัณหา ความอยากให้ตัวตนหายไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือจากภาวะของชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือจากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาวะที่อยากให้หายไปเสียนั้นอาจเป็น

ภาวะที่มีอยู่หรือประสบอยู่ หรือภาวะที่ไม่มีหรือไม่ได้ประสบ รวมทั้งภาวะนั้น ๆ เป็นสิ่งที่มียุ่จริง และไม่มีอยู่จริง ๆ

ดังนั้น การกระทำกุศลกรรม แม้จะไม่กระทำด้วยจิต ที่ถูกครอบงำด้วยอกุศลธรรมชั้นหยาบ ก็ตาม แต่การกระทำกุศลกรรมนั้นยังถูกครอบงำด้วยกิเลสในชั้นละเอียด หรือที่เป็นอนุสัย เช่น ความอยาก(ตัณหา) ความหลง(โมหะ) รูปราคะ อรูปราคะ และอวิชชา เป็นต้น เนื่องจากว่า กิเลสนั้นมีชั้นต่าง ๆ เช่น ชั้นหยาบ ชั้นกลาง และชั้นละเอียด* บุคคลบางคนละกิเลสชั้นหยาบและชั้นกลางได้ แต่ยังมีกิเลสชั้นละเอียดหรืออนุสัยอยู่ เช่นพระอริยบุคคลเบื้องต้นที่ยังมิได้บรรลุพระอรหันต์ ความต่างกันของการกระทำกุศลกรรมและอกุศลกรรมอย่างตรงที่ว่า การกระทำกุศลกรรมแม้ผู้กระทำความ ยังมีอนุสัยกิเลสอยู่ก็ตาม แต่การกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเมตตากฎา หิริ โอตตปปะสดี หรือปัญญา เป็นต้น และการกระทำดังกล่าวนี้เป็นปัจจัยที่เป็นไปเพื่อเพื่อบันทอนหรือทำลายกิเลสที่มีอยู่ให้หมดไป แต่การกระทำอกุศลกรรมนั้น เป็นการกระทำด้วยอำนาจของกิเลส หรือถูกอำนาจกิเลสครอบงำเต็มที่ มิได้เป็นไปด้วยสติ ปัญญา หิริและโอตตปปะสดี เป็นต้น เป็นการกระทำที่เป็นไปเพื่อสั่งสมหรือก่อกิเลสต่อไป หาใช่เป็นไปเพื่อบันทอนหรือกำจัดกิเลสที่มีอยู่ไม่

ข้อสังเกตเกี่ยวกับเวทนา

ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น เวทนาเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญทำให้กระบวนการรับรู้เบี่ยงเบนไปสู่กระบวนการรับรู้แบบสังสารวัฏฏ์ ซึ่งเท่ากับว่า เวทนาเป็นจุดต่อเชื่อมให้กับสังขารทั้งในฝ่ายที่เป็นอกุศลสังขารและทั้งฝ่ายที่เป็นกุศลสังขาร การพิจารณาตามแนวนี้ เป็นการพิจารณาจากแง่ของเวทนาโดยตรง แต่ถ้าจะวิเคราะห์ให้ลึกลงไปอีก จะเห็นว่า เวทนานั้น เป็นสภาวะธรรมที่เป็นกลาง ๆ คือไม่ดีและไม่ชั่ว ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความพอใจหรือความปรารถนาของใครโดยตรง และทั้งไม่เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง ความไม่พอใจของใคร ๆ "ถ้าจะเป็น ก็อยู่ในฐานะที่เป็นเพียงว่า "เหตุให้หน้าใครหรือให้หน้ายินดี " หรือ "เหตุให้หน้าไม่พอใจหรือให้หน้าขัดเคือง" เท่านั้น ตัวการสำคัญในระดับลึกลงไปที่เป็นเครื่องชี้ว่าเป็นอกุศลหรือกุศลนั้น คือความพอใจ(ฉันทะ) ความอยากหรือต้องการ(ตัณหา) ที่เข้าไปเกาะเกี่ยวกับเวทนานั้น ๆ หาใช่ตัวเวทนาที่เป็นสุขเวทนาหรือทุกขเวทนานั้นไม่

มีข้อเท็จจริงบางอย่างคือ อารมณ์อย่างเดียวกัน เช่นรูป หรือเสียง เป็นต้น เกิดในบุคคลต่าง ๆ กัน (ทั้ง ๆ ที่การประจวบพร้อมขององค์ประกอบ ๓ อย่างในชั้นของผัสสะเหมือนกัน) ความรู้สึก (เวทนา) ที่เกิดแก่บุคคลเหล่านั้นต่างกัน ทั้ง ๆ ที่รูปหรือเสียงที่เป็นอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกนั้นอย่างเดียวกัน คือบางคนมีความรู้สึกว่ารูปร่างนั้นสบายตา สบายใจ สวย น่าดู เป็นที่ต้องการอยากได้ แต่บางคนรู้สึกว่ารูปร่างนั้นไม่สบายตา ไม่สบายใจ ไม่สวย ไม่น่าดู หรือไม่เป็นที่ต้องการอยากได้ หรือบางคนรู้สึกว่ารูปร่างนั้นทำให้รู้สึกสบายหู ไพเราะ น่าฟัง ต้องการอยากได้ฟังเสียงนั้น แต่บางคนรู้สึกว่ารูปร่างนั้น ระคายหู ไมไพเราะ ไม่น่าฟัง และไม่ต้องการได้หรือไม่ต้องการฟัง ในกรณีของอารมณ์อื่น ๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน จริงอยู่ บุคคลที่รู้สึกต่อรูปร่างว่า สบายตาสบายใจ สวย น่า-

* ดูเพิ่มเติม กิเลส ๓ ชั้น หน้า ๗๔

ดูเป็นต้น หรือที่รู้สึกต่อเสียงนั้นว่า สบายหู ไพเราะ และน่าฟัง เป็นต้น เป็นเพราะตนชอบ หรือต้องการอยากได้รูปหรือเสียงเช่นนั้น ส่วนบุคคลที่มีความรู้สึกตรงกันข้ามกับบุคคลแรก เพราะตนไม่ชอบหรือไม่ต้องการ ไม่อยากได้รูปและเสียงเช่นนั้น แสดงว่า รูปหรือเสียงที่เป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา นั้นไม่แน่นอนว่าจะจะเป็นเหตุให้เกิดความพอใจ (ฉันทะ) หรือความต้องการอยากได้ (ตัณหา) ได้เสมอไป กับทุกคน

ถ้าพิจารณาตามแง่นี้แล้ว เวทนาที่สืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยคือผัสสะนั้น ไม่ใช่เป็นตัวกระตุ้น ที่ให้เกิดความพอใจหรือให้เกิดความต้องการอยากได้อย่างแท้จริง (แต่อาจจะ เป็นเพียงเหตุอย่างหนึ่ง ในหลายอย่าง) เวทนาในด้านที่เป็นทุกขเวทนามีนิย เช่นเดียวกัน

ข้อเท็จจริงอีกอย่างคือ พระอาทิตย์ที่ละฉันทะและตัณหาได้แล้ว รับรู้เวทนาที่เป็นสุขเวทนามากี่ตาม หรือทุกขเวทนามากี่ตามโดยความรู้สึกเสมอเหมือนกัน สุขเวทนาไม่ได้เป็นเหตุให้ท่านต้องการอยากได้ ทุกขเวทนามิได้เป็นเหตุให้ท่านเดือดดาลเคืองแค้นหรืออยากหลีกเลี่ยงหนีทำลาย ท่านยังรับรู้สุขเวทนาและทุกขเวทนา แต่ท่านรับรู้สุขเวทนาและทุกขเวทนาอย่างรู้เท่าทันว่า มันเป็นเหมือนกับธรรมชาติอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นอยู่อย่างนั้น ไม่มีความยินดีกับสุขเวทนาหรือเสียใจกับทุกขเวทนาที่ต้องเกิดขึ้นอยู่กับท่านเช่นนั้น แต่สำหรับปุถุชนที่ยังมีกิเลสตัณหา ได้รับรู้สุขเวทนาและทุกขเวทนาบิดเบือนไป อีกทางหนึ่ง สิ่งที่บิดเบือนนั้น ไม่ใช่สุขเวทนาหรือทุกขเวทนา แต่กิเลสตัณหาเป็นตัวบิดเบือนการรับรู้สุขเวทนาและทุกขเวทนามันให้เกิดเป็นสภาพน่ายกย่อง น่าเชิดชู น่าใคร่ น่าต้องการ น่าลุ่มหลงและทำให้เป็นมาตรฐานของสิ่งที่ดีไป หรือให้เกิดสภาพที่น่าเกลียด น่ากลัว เลวทราม ชั่วช้า จนเป็นมาตรฐานของสิ่งที่ไม่ดีไป

ดังนั้น รูปที่ต้องการอยากได้ เสียงที่ต้องการอยากได้ กลิ่นที่ต้องการอยากได้ รสที่ต้องการอยากได้ โผฏฐัพพะที่ต้องการอยากได้ และธรรมารมณ์ที่ต้องการอยากได้นั้น จึงเห็นได้ว่า ไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่ว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์จะต้องนับเนื่องด้วยสุขเวทนาเพียงอย่างเดียว ในฝ่ายที่ไม่ต้องการอยากได้ ก็ไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่เป็นฝ่ายทุกขเวทนาเพียงอย่างเดียวเช่นกัน

จริงอยู่ การรับรู้สุขเวทนาหรือทุกขเวทนาที่เกิดจากรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ นั้นเป็นเรื่องของประสาทรูปโดยตรง การกระทบกันระหว่างประสาทรูป ๕ กับวิสัยรูป ๗ ก่อให้เกิดสุขเวทนาและทุกขเวทนา สุขเวทนาและทุกขเวทนานี้ คือสภาวะ การที่เกิดขึ้นจากการเร้าของประสาทสัมผัส เช่น วัตถุรูป (สี) ที่มากระทบ จักขุประสาทรูป (ประสาทตา) หรือสัทรูป (เสียง) ที่มากระทบ โสตประสาทรูป (ประสาทหู) เป็นช่วง คลื่นที่เดินทางโดยผ่านช่องว่าง (อากาศธาตุหรือปริเฉทรูป) มากระทบประสาทตาหรือประสาทหู ความถี่ของช่วงคลื่นของสี หรือของเสียงมีขนาดไม่เท่ากัน ความแตกต่างกันของความถี่ของช่วงคลื่นทำให้เกิดสี (ขนาดหรือความเข้ม) ต่าง ๆ หรือเสียง (ระดับ) ต่าง ๆ แต่จะมีระดับความถี่ของช่วงคลื่นระดับหนึ่งของสีและของเสียงที่มากระทบประสาทตาหรือประสาทหูแล้วทำให้เกิดความสบาย ไม่เกิดความระคายเคืองประสาทตาหรือประสาทหู การเร้าของสีหรือเสียงที่ให้เกิดความสบายไม่ระคายเคืองต่อประสาทตาและประสาทหูนี้เอง เป็นสุขเวทนา ส่วนความถี่ของช่วงคลื่นของสีหรือเสียงที่ทำให้เกิดความระคายเคือง ไม่สบายแก่ประสาทตาหรือประสาทหูก็มีอยู่ใน

ระดับหนึ่ง การเร้าที่เกิดจากสีหรือเสียงเช่นนั้น จัดเป็นทุกขเวทนา ส่วนสุขเวทนาและทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นจากการกระทบกันระหว่างวงประสาทรูปและวิสัยรูปที่ไหลนอกจากนี้ ก็มีนัยเช่นเดียวกับจักขุประสาทรูปและโสตประสาทรูป

สุขเวทนาและทุกขเวทนาตามนัยที่กล่าวนี้ จะเห็นว่าอาจจะ เป็นเหตุให้เกิดความต้องการอยากได้(ตัณหา)ก็ได้ แต่ความต้องการอีกชนิดหนึ่ง แม้จะมีอารมณ์ ๖ เป็นฐานอาศัยเกิดก็จริง แต่ก็หาเกี่ยวข้องกับส่วนที่เป็นสุขเวทนาหรือทุกขเวทนาไม่ แต่ความต้องการอยากได้ดังกล่าว เกิดจากกระบวนการที่ละเอียด ซับซ้อนและลึกซึ้งออกไปอีก ซึ่งอาจจะมองได้ทั้งในแง่ของบุคคลแต่ละคน และในแง่ของกลุ่มที่อยู่รวมกันเป็นสังคม เช่น ความพอใจหรือความต้องการของบุคคลบางคนขึ้นอยู่กับความเคยชินกับบางสิ่งบางอย่างก็มี ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขบางอย่างที่ตนสร้างขึ้นเองก็มี หรือขึ้นอยู่กับเงื่อนไขเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ เช่น จากตัวบทกฎหมายหรือลัทธิการเมืองที่ครอบงำหรือบังคับใช้อยู่ จากการปลูกฝังทางประเพณีและวัฒนธรรม หรือจากการอบรมทางศาสนาและหลักศีลธรรม ประจำกลุ่ม เป็นต้น ดังนั้น เมื่อเงื่อนไขเกี่ยวกับความพอใจหรือความต้องการถูกกำหนดมาในลักษณะที่แตกต่างกันเช่นนี้ อารมณ์อย่างเดียวกันหรือสิ่งสิ่งเดียวกันจึงอาจจะเป็นที่พอใจและเป็นที่ต้องการของคนหนึ่งหรือของกลุ่มหนึ่ง แต่ในขณะที่เดียวกันอาจไม่เป็นที่พอใจหรือไม่เป็นที่ต้องการของคนหนึ่งหรืออีกกลุ่มหนึ่งได้

ถึงอย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาถือว่า ตัณหา/หรือความต้องการอยากได้ จะเกิดขึ้นจากเวทนาที่ตาม หรือจากเงื่อนไขอื่น ๆ ก็ตาม ล้วนแต่มีอวิชชาเป็นมูล และนำไปสู่ความพัวพันยึดมั่นถือมั่น ก่อให้เกิดอกุศลกรรม และกุศลกรรมที่ทำให้ต้องวนมาและเวียนไปอยู่ในสังสารวัฏอย่างไม่มีความที่จะจบสิ้น

๒. ความสัมพันธ์ของกายและจิตมองจากแง่ของกายกรรม วาจกรรมและมโนกรรม

การทำงานของจิตในภาคของการรับรู้โลกนั้น มาจกกระบวนการที่สังขาร ต่อจากนั้นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจกกระบวนการรับรู้มาเป็นกระบวนการทำงานของกายและจิตในภาคของการปฏิบัติหรือกระทำต่อโลก การกระทำต่อโลกของกายและจิต ถ้าจะแบ่งตามทางที่เกิดแล้ว ก็แบ่งได้เป็น ๓ ประการ คือ

๑. การกระทำทางกาย เรียกว่า กายกรรม
๒. การกระทำทางวาจา เรียกว่า วาจกรรม และ
๓. การกระทำทางใจ เรียกว่า มโนกรรม

ในกรรมทั้ง ๓ นั้นคือกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรมนั้น แต่ละอย่างอาจจำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามคุณภาพของกรรมนั้น ดังนี้

๑. (๑) กุศลกรรม (๒) อกุศลกรรม (๓) อัพยกตกรรม
๒. (๑) กรรมดำมีวิบากดำ (๒) กรรมขาวมีวิบากขาว (๓) กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว (๔) กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาว

๓. (๑) อกุศลกรรม (๒) กามาวจรกุศลกรรม (๓) รูปาวจรกุศลกรรม (๔) อรูปา-
วจรกุศลกรรม

๔. (๑) กายกรรม ๖ (กายทุจริต ๓ และกายสุจริต๓) (๒) วาจากรรม ๘ (วาจาทุจริต
๔ วาจาสุจริต ๔) (๓) มโนกรรม ๖ (มโนทุจริต ๓ มโนสุจริต ๓)*

ถึงอย่างไรก็ตาม คุณภาพของกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมที่กล่าวในแง่ของจริยธรรม
โดยทั่ว ๆ ไป มีอยู่ ๒ คือ อกุศล และกุศล ถ้ามองจากแง่ของคุณภาพ ๒ อย่างนี้ กรรม ๓ คือ
กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม ก็กล่าวได้เป็น ๒ ฝ่าย คือ กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม
ที่เป็นอกุศลฝ่ายหนึ่ง และที่เป็นกุศลฝ่ายหนึ่ง

กรรมทั้ง ๓ คือกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมนี้ ถ้ามามหาพิจารณาในแง่ของการทำ
งานร่วมกันของกายและจิตแล้ว จะเห็นว่า กายกรรม และวาจากรรมนั้น เป็นเพียงเครื่องมือหรือการ
แสดงออกของจิตหรือมโนกรรมที่กระทำต่อโลกโดยการแสดงออกผ่านมาจากกายกรรมและวาจากรรม
อนึ่ง ถ้ามองกายและวาจาในแง่ของปรมัตถธรรมแล้ว กายและวาจาเป็นรูป และถ้ามองกายและ
วาจาในรูปที่เคลื่อนไหว ก็จะเป็นวิญญูติรูป ๒ คือกายวิญญูติ และวาจาวิญญูติ* รูปทั้งสองนี้เกิดจากสมุห-
ฐานคือจิตสมุหฐาน กายวิญญูติ คือการเคลื่อนไหวกาย เป็นรูปการกระทำต่าง ๆ ของกาย วาจาวิญญูติ
คือการเคลื่อนไหววาจา เป็นคำพูดต่าง ๆ พุทธปรัชญาถือว่า กายวิญญูติรูปและวาจาวิญญูติรูปมีจิตเป็น
สมุหฐานเกิดเพียงอย่างเดียว*** ไม่มีเหตุปัจจัยอื่นทำให้เกิด ๒ รูปนี้

ดังนั้น ที่มาของกายกรรมและวาจากรรมนั้น ถ้าวิเคราะห์สืบค้นเข้าไปหาเงื่อนไขที่แท้จริง
ของมันแล้ว ก็คือจิตหรือมโนกรรมนั่นเอง กายกรรมและวาจากรรมมีจิตเป็นตัวทำให้เกิด มีจิตเป็นเหตุ-
แรก กายกรรมจะเป็นฝ่ายทุจริตหรือฝ่ายสุจริต วาจากรรมจะเป็นฝ่ายทุจริตหรือฝ่ายสุจริต ต่างก็
เกี่ยวโยงผูกพันมาจากจิต ถ้าจิตเป็นกุศล กายกรรมและวาจากรรมก็จะเป็นกุศลด้วย ถ้าจิตเป็นอกุศล
กายกรรมและวาจากรรมก็จะเป็นอกุศลด้วย

ในภูมिसุตโร มีข้อความกล่าวไว้ว่า

"...สุขและทุกข์ เป็นของอาศัยเหตุเกิดขึ้น สุขและทุกข์อาศัยเหตุอะไรเกิดขึ้น สุข
และทุกข์อาศัยผัสสะเกิดขึ้น ... เมื่อกายมีอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นไปภายในย่อมบังเกิดขึ้น
เพราะความจงใจทางกายเป็นเหตุ เมื่อวาจามีอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นไปภายในย่อมบังเกิด
ขึ้นเพราะความจงใจทางวาจาเป็นเหตุ หรือว่า เมื่อใจมีอยู่ สุขและทุกข์อันเป็นไปภายใน
ย่อมบังเกิดขึ้นเพราะความจงใจทางใจเป็นเหตุ ... เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั่นเอง บุคคล
ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดสุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นด้วยตนเองบ้าง
เพราะผู้อื่นบ้าง บุคคลรู้สึกตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อัน

* กรรมบถ ๒๐ คือ แบ่งเป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐ และกุศลกรรมบถ ๑๐ รวม ๒๐

** ดูเพิ่มเติม วิญญูติรูป ๒ หน้า ๔๔-๔๐

*** ดูเพิ่มเติม สมุหฐาน ๔ หน้า ๘๑

๑ ลัง. นิ. ๑๖/๘๒-๘๓/๔๐-๔๑

เป็นภายในเกิดขึ้นบ้าง บุคคลไม่รู้รู้สึกตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นบ้าง ... บุคคลย่อมปรุงแต่งวจีสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดสุขและทุกข์อันเป็นไปภายในเกิดขึ้นด้วยตนเองบ้าง ฯลฯ บุคคลย่อมปรุงแต่งมโนสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดสุขและทุกข์อันเป็นไปภายในเกิดขึ้นด้วยตนเองบ้าง ฯลฯ อริชชาแทรกอยู่ในธรรมเหล่านี้ ... เพราะอริชชาดับเพราะสำรอกไม่เหลือ กายซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นจึงไม่มี วาจาซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดสุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นจึงไม่มี ใจซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้นจึงไม่มี...

การวิเคราะห์แห่งของจริยธรรมเกี่ยวกับกุศลและอกุศลที่กล่าวมาแล้วนั้น โดยกล่าวว่าเงื่อนไขต้นของอกุศลกรรมหรือกุศลกรรมนั้น เริ่มต้นจากสังขารหรือเจตนาเป็นตัวปรุงแต่งจิตหรือเป็นตัวก่อเจตจำนงเกิดขึ้นในจิต อกุศลสังขารหรืออกุศลเจตสิก ปรุง แปร หรือแต่งจิตให้เป็นอกุศลจิต เช่น โลกจิต โทสจิต และโมหจิต เป็นต้น กุศลสังขารหรือโสภณเจตสิกปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลจิต เช่น อโลภจิต อโทสจิต และอโมหจิต เป็นต้น โดยลำพังจิตนั้น ไม่เป็นอกุศลและกุศล และไม่อาจทำอกุศลกรรมและกุศลกรรมได้ จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ แต่จิตที่เป็นอกุศลหรือกุศลเพราะสังขารหรือเจตสิกที่เป็นสัมปยุตธรรมปรุงแต่งให้เป็นไปต่าง ๆ

สังขารหรือเจตสิกทั้งที่เป็นอกุศลและกุศล เมื่อเกิดขึ้นกับจิตแล้ว ก็จะปรุงแต่งจิต เมื่อจิตถูกปรุงแต่งด้วยสัมปยุตธรรมที่เป็นอกุศลและกุศลแล้ว ก็จะถูกชักนำให้กระทำความด้วยอำนาจของสัมปยุตธรรมที่เป็นอกุศลและกุศลนั้น โดยเริ่มจากมโนกรรมคือกรรมทางใจหรือการกระทำทางใจเป็นขั้นแรก เช่น เมื่อโภคะเกิดขึ้นปรุงแต่งจิต ก็จะทำให้เกิดมโนกรรมคือความเคืองแค้น คิดอยากทำลาย คิดหาความพินาศ หรือความย่อยยับ เป็นต้น ให้กับสิ่งนั้น ๆ หรือคนนั้น ๆ ความพลุ่งพล่านอยู่ในจิตเช่นนี้ เป็นลักษณะของมโนกรรมที่เกิดจากการปรุงของโภคะ ความพลุ่งพล่านที่เป็นมโนกรรมนี้ บางครั้งมีกำลังรุนแรงถึงขั้นแสดงออกมาทางกายกรรมและวจีกรรม กายกรรมและวจีกรรมที่สืบเนื่องมาจากมโนกรรม ก็จะเป็นไปในรูปหยาบ รุนแรง หรือกระด้างซึ่งเป็นลักษณะของโภคะเช่นเดียวกับที่เกิดในมโนกรรม บางครั้ง แม้จะไม่ถึงขั้นแสดงออกมาทางกายและวาจา แต่ก็พลุ่งพล่านอยู่ในจิตอันเป็นการกระทำกรรมในมโนทวารหรือในจิต พุทธปรัชญาถือว่า การกระทำที่เป็นอกุศลหรืออกุศลนั้น ถึงขั้นสำเร็จเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมตั้งแต่ขั้นของมโนกรรมในมโนทวารแล้ว หากใช้ต้องรอให้ถึงขั้นลงมือกระทำทางกายหรือทางวาจาอันเป็นกายทวารหรือวจีทวารไม่ หรือเมื่อโภคะปรุงแต่งจิต ก็จะทำให้เกิดมโนกรรม คือทำให้จิตคิดมกมุ่นต้องการอยากได้ ความต้องการอยากได้อันเป็นความประพฤติกของจิตก็จะวนเวียนไปมาอยู่เช่นนี้ บางครั้ง ความต้องการอยากได้อันเป็นความประพฤติกของจิตนั้นมีกำลังรุนแรง แสดงออกมาในรูปของการกระทำทางกาย เช่น ลักขโมย ฉก ชิง ฉ้อโกง หรือด้วยการซื้อแลกเปลี่ยนด้วยเงินทอง หรือด้วยการทำงานในทางสุจริตเพื่อให้ได้เงินมาเพื่อนำไปซื้อของสิ่งนั้นมา หรือด้วยการขอเป็นต้น จะเห็นว่าในขั้นของกุศลกรรมและอกุศลกรรม-

* การที่จิตถูกปรุงด้วยโภคะ โภคะหรือกิเลสประเภทอื่นๆ เป็นการเกิดขึ้นเพราะปรารถนารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นปรารถนารูปที่มากกระทบตา ปรารถนเสียงที่มากกระทบหู ฯลฯ (ซึ่งเป็นขั้นของผัสสะ) ก่อนจากการปรารถนารมณ์ดังกล่าว จึงทำให้เกิดการปรุงแต่งจิตด้วยอำนาจของโภคะ โภคะ ตัณหาคือต้น

นี้ จะสำเร็จที่มโนกรรมเป็นขั้นแรกก่อน ต่อจากนั้น จึงเป็นขั้นของกายกรรมและวจีกรรม กุศลกรรมและอกุศลกรรมบางอย่างจะเกิดขึ้นในขั้นของมโนกรรมเท่านั้น ไม่ถึงขั้นที่แสดงออกมาในรูปของกายกรรมและวจีกรรม เพราะกิเลสที่ปรุงจิตมีกำลังไม่แรงพอที่จะผลักดันให้ถึงขั้นของกายกรรมและวจีกรรม หรือกิเลสที่ละเอียดบางชนิดที่ปรากฏให้สำเร็จเป็นกรรมในขั้นของมโนกรรม ไม่แสดงออกถึงขั้นของกายกรรมและวจีกรรม การตัดสิ้นความหนักเบาของกรรมนั้น พุทธปรัชญาไม่ถือว่ากรรมที่หนักหรือความรุนแรงของกรรมจะต้องเป็นชนิดที่ต้องสำเร็จเป็นกายกรรมหรือวจีกรรม กรรมหนักหรือกรรมรุนแรงนั้น อาจจะนับเนื่องด้วยกายกรรมและวจีกรรมด้วยก็ได้ กรรมหนักหรือกรรมรุนแรงอาจเป็นเพียงแค่มโนกรรม ไม่ต้องถึงขั้นแสดงออกมาทางกายกรรมและวจีกรรมก็ได้ เช่น การลักเล็กขโมยน้อย การชกต่อยกัน หรือการทะเลาะกันด้วยวาจา ซึ่งเป็นขั้นที่สำเร็จเป็นกายกรรมและวจีกรรม เป็นกรรมที่มีความหนักหรือความรุนแรงน้อยกว่ามโนกรรมที่เกิดจากกิเลสชั้นละเอียดบางอย่างซึ่งไม่ได้ถึงขั้นสำเร็จเป็นกายกรรมและวจีกรรม เช่น ความเห็นผิด (มิจฉาทิฎฐิ) ความหลง (โมหะ) หรือความมั่งร้าย (พยาบาท) เป็นต้น

ความสัมพันธ์ของกายและจิตในแง่ของกรรม ๓ คือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมนี้ จะเห็นว่ากาย (กายกรรมและวจีกรรม) ไม่ได้เป็นผู้กระทำกรรม กายกระทำกรรมเองไม่ได้ แต่กายที่แสดงการกระทำต่อโลกในรูปของกายกรรมและวจีกรรมทั้งในฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ทั้งในฝ่ายที่เป็นประโยชน์และฝ่ายที่เป็นโทษนั้น เป็นผลที่เกี่ยวข้องเนื่องมาจากมโนกรรม อาจจะมีมองในรูปที่ว่า ใจเป็นนายกายเป็นบ่าว หรืออาจจะมองในรูปที่ว่า กายเป็นสิ่งที่ช่วยประสานให้งานของจิตดำเนินไปจนสำเร็จประโยชน์ หรือดำเนินไปจนถึงขั้นสุดท้าย

อีกประการหนึ่งถ้าพิจารณาหลักจริยธรรมชั้นปฏิบัติในพุทธปรัชญาแล้ว การปฏิบัติที่เป็นขั้นของกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมอย่างแท้จริง จะต้องมิกายแลจิตเป็นไปร่วมกันเสมอ ถ้ามีแต่การกระทำทางกาย แต่ไม่มีจิตเป็นองค์ประกอบรวม กรรมนั้นก็จะไม่สมบูรณ์ หรือถ้ามีเพียงแค่มโนกรรมคือเพียงแต่คิดอยู่ในจิต แต่ไม่มีกายคือการกระทำทางกายประกอบรวม กรรมนั้นก็ยังไม่สมบูรณ์ ความสมบูรณ์ของกรรมแต่ละอย่างในระดับจริยธรรม ต้องมีองค์ประกอบคือกายและจิต เป็นไปร่วมกันเสมอ ตัวอย่างเช่น

องค์ประกอบของปาณาติบาต ๕ : ปาณาติบาตหรือการฆ่าสัตว์นั้น จะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๕ ประการ คือ (๑) สัตว์มีชีวิต (ปาโณ) (๒) รู้ว่าสัตว์ที่มีชีวิต (ปาณสญญิตา) (๓) จิตคิดจะฆ่า (วธกจิตตัม) (๔) ทำความเพียรเพื่อจะฆ่า (อุปกโม) และ (๕) สัตว์ตายเพราะความเพียรนั้น (เตน มรณัม)

องค์ประกอบของอทินนาทาน ๕ : อทินนาทาน หรือการลักทรัพย์นั้นจะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๕ ประการ คือ (๑) ของนั้นอันเจ้าของหวงแหน (ปรปริคคหิตัม) (๒) ตนรู้ว่าของนั้นเป็นของที่เจ้าของหวงแหน (ปรปริคคหิตสญญิตา) (๓) จิตคิดจะลัก (เอญยจิตตัม) (๔) ความพยายามเพื่อที่จะลัก (อุปกโม) และ (๕) นำสิ่งของนั้นไปได้สำเร็จด้วยความเพียรนั้น (เตน มรณัม)

องค์ของกาเมสุมิจอาจารย์ ๔ : กาเมสุมิจอาจารย์ หรือการประพฤติผิดในกามนั้น จะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ (๑) วัตถุนั้นเป็นวัตถุอันไม่ควรก้าวล่วง (อคมนิยวัตถุ) (๒) จิตคิดจะเสพในอคมนิยวัตถุนั้น (ตสมิ เสวนจิตต์) (๓) ความพยายามในอันเสพหรือก้าวล่วง (เสวนปุโยโค) และ (๔) ความประพฤติให้ก้าวล่วงเป็นไปโดยยังมรรคให้ถึงด้วยมรรค (มคฺเคน มคฺคปฏิปัตติธิวาสนํ)

องค์ของมสาวาท ๔ : มสาวาท หรือการพูดเท็จนั้น ประกอบด้วยองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ (๑) เรื่องที่พูดนั้นไม่จริง (อตถํ วตฺถุ) (๒) จิตคิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความจริง (วิสํวาทนจิตต์) (๓) ความพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น (ตฺชฺโช วายาโม) และ (๔) ความที่ผู้อื่นรู้แจ้ง ซึ่งเนื้อความนั้น (ปรสฺส ตตฺถุทฺทวิชานํ)

องค์ของปิสุณาวาจา ๔ : ปิสุณาวาจา หรือการพูดส่อเสียดนั้น ประกอบด้วยองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ (๑) คนอื่นที่ตนจะฟังกล่าวให้แตกร้าง (ภินฺทิตฺตฺพฺโพ ปโร) (๒) จิตมุ่งที่จะให้คนอื่นแตกแยกกัน (ภทฺตฺพฺเรฎฺฐาเรตฺตา) (๓) มีความเพียรพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น (ตฺชฺโช วายาโม) และ (๔) บุคคลอื่นรู้แจ้งซึ่งเนื้อความนั้น (ตตฺถุทฺทวิชานํ)

องค์ของสุรา ๔ : สุราหรือการดื่มสุรานั้นประกอบด้วยองค์ประกอบ ๕ อย่าง คือ (๑) ความเป็นน้ำเมา มีสุราเป็นต้น (มชฺชฎาโว) (๒) จิตคิดจะดื่มน้ำเมานั้น (ปาตฺกมยตา) (๓) ความพยายามอันเกิดแต่จิตนั้น (ตฺชฺโช วายาโม) และ (๔) ดื่มน้ำเมาให้ก้าวล่วงลำคอเข้าไป (ตฺลฺลส ปานํ)

นอกจากหลักจริยธรรมในชั้นปฏิบัติที่กล่าวมานี้แล้ว แม้หลักจริยธรรมในชั้นปฏิบัติอื่น ๆ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน คือจะต้องมีกายและจิตเป็นไปร่วมกันเสมอ เช่น การบริจาคตาน เป็นกรรมที่แสดงออกในรูปของกายกรรม แต่การบริจาคตานนั้นจะมีผลมากต้องประกอบด้วยเจตนา คือจิตศรัทธาที่เป็นไปใน ๓ กาล คือบุพเพเจตนา เจตนาก่อนที่จะให้ทาน มุญฺจเจตนา เจตนาในขณะที่ให้ทาน และอปปราปรเจตนา เจตนาหลังจากให้ทานแล้ว เป็นต้น

ถึงอย่างไรก็ตาม ในองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ กายและจิตนั้น พุทธปรัชญาถือว่าในการกระทำกุศลกรรมแลอกุศลกรรมนั้น จิตเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากกว่ากาย